

Groninger Kerken

28ste jaargang nr. 3 - juli 2011

Een 'heerlijk' recht. Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis (1766-1830) in verzet tegen zijn tijd • Een rondgang langs de grafzerken in het koor van de Martinikerk • Een bijzonder verhaal – Het gedoemde kerkhof van het Faan

Ijnte Botke

EEN 'HEERLIJK' RECHT. GOOSEN GEURT ALBERDA VAN DIJKSTERHUIS (1766-1830) IN VERZET TEGEN ZIJN TIJD

■ 53

Na de omwenteling van 1795 streefde Goosen Geurt Alberda, heer van Dijksterhuis, terug naar herstel van een maatschappij die inmiddels voltooid verleden tijd was geworden. Als collator liet hij zijn sporen na in Pieterburen, Eenrum, Huizinge en Saaxumhuizen.

Redmer Alma

EEN RONDGANG LANGS DE GRAFZERKEN IN HET KOOR VAN DE MARTINIKERK

■ 62

Nergens in de provincie Groningen zijn zoveel oude grafzerken op één plek bewaard gebleven als in de stad-Groninger Martinikerk. Deze bijdrage neemt u mee op een korte rondgang langs de grafzerken in het koor, met bijzondere aandacht voor de grafsculptuur en de heraldiek.

DE STICHTING

■ 65

In dit katern vindt u een overzicht van nieuwsfeiten, kerkrestauraties, een interview, een voorproefje van de aanstaande excursie en een agenda met activiteiten in het komende seizoen.

Jan Oldenhuis

EEN BIJZONDER VERHAAL – HET GEDOEMDE KERKHOF VAN HET FAAN

■ 71

In 1826 bogen de kerkvoogden en notabelen van Oldekerk, Niekerk en het Faan zich over de vraag of de kerk van Faan afgebroken en het kerkhof verkocht moest worden. Begraven werd er in het Faan al geruime tijd niet meer, volgens de bevolking omdat er 'geen klokhuis noch klok op de kerk ter verluiding der doden aanwezig' was. Maar waarschijnlijk had het in onbruik geraken van de begraafplaats nog een andere achtergrond, waarvan niet hardop werd gerept.

Foto omslag: Opzetstuk van de herenbank in de kerk van Saaxumhuizen (foto: Regnerus Steensma)

Stichting Oude Groninger Kerken opgericht 13 mei 1969 Stichting Der Aa-kerk Groningen opgericht 1 maart 1985

Beschermheer

Drs. M.J. van den Berg,
Commissaris van de Koningin
in de provincie Groningen

Adres

Coehoornsingel 14
9711 BS Groningen
telefoon (050) 312 35 69
telefax (050) 314 25 84
e-mail info@groningerkerken.nl
www.groningerkerken.nl
ABN AMRO 48 61 14 333

Redactie Groninger Kerken

Dr. Regn. Steensma, voorzitter
Dr. J.E.A. Kroesen, secretaris
Drs. M. Hillenga
Drs. R.H. Alma
J. Oldenhuis
Dr. C.P.J. van der Ploeg
Elmar Hofman

Advertenties

Informatie en tarieven worden
verstrekkt door Stichting Oude
Groninger Kerken
telefoon (050) 312 35 69
contact Lotte Kleijssen, e-mail:
lottekleijssen@gmail.com of
e-mail info@groningerkerken.nl

Bestuur en directie

G.H. van den Bremen, voorzitter
Mevrouw M. Hendrikse-Ouweleen,
vice-voorzitter
R. Wobbes, secretaris
J. Wolters, penningmeester
J.A. de Vries
Mevrouw J.G. Vlietstra
P.G.J. Breukink, directeur

Redactieadres

Coehoornsingel 14
9711 BS Groningen
e-mail hillenga@groningerkerken.nl

Katern 'De Stichting'

Martin Hillenga en Lotte Kleijssen

Donateurschap

Minimaal € 17,50 per jaar
Tijdschrift € 15,- per jaar

Drukwerk en verzending

Zalsman Groningen bv, Groningen

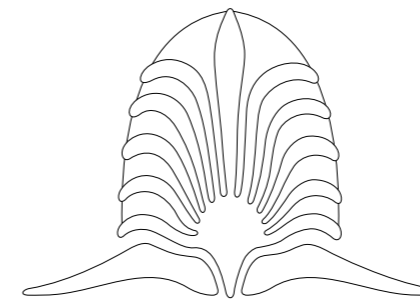
Vormgeving en productie

Ekkers & Paauw, Groningen

Het tijdschrift Groninger Kerken is een uitgave van de Stichting Oude Groninger Kerken. Het tijdschrift verschijnt viermaal per jaar. Abonnement, alleen voor donateurs van de Stichting Oude Groninger Kerken, € 15,00 per jaar. Nieuwe donateurs ontvangen Groninger Kerken het eerste jaar gratis.

ISSN 0169 - 3719

HOLSTEIN
restaurant architectuur

Kantoren Insulinde
Bankastraat 42 J
9715 CD Groningen

tel.: 050 5770059
fax: 050 5771904

info@holstein-restaurant.nl
www.holstein-restaurant.nl

VASTGOED ONDERHOUD

BEGLAZING, WANDAFWERING, DEALER VAN RUYSDAELGLAS, INDUSTRIEEL SPUITWERK, RESTAURATIE & HOUTRENOVATIE

SCHILDERSBEDRIJF
van der MAAR

Neem contact op met Robert van der Maar op 050-549 41 71

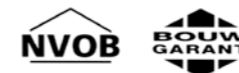

Koblingweg 15 • 9723 HL Groningen • Fax 050-549 46 31 • E-mail info@vdmaar.nl • Website www.vdmaar.nl

**Sterk in
traditioneel
werk!**

- Nieuwbouw • verbouw • restauratie
- renovatie • onderhoudswerk

TEENINGA
TIMMER- EN AANNEMERSBEDRIJF

Provincialeweg 7 - Sauwerd - Tel. 050-3061257 - Fax 050-3061633

beschermengel gezocht

Geeft u om Groninger kerken?

Voor € 17,50 per jaar bent u al donateur.

Met uw steun houden wij unieke monumenten in stand.

Ga naar www.groningerkerken.nl of bel meteen [050] 312 35 69.

STICHTING OUDE
GRONINGER KERKEN

Wij werken aan kerken, ook voor u

Bent u al donateur, maar wilt u iemand graag kennis laten maken met de Stichting Oude Groninger Kerken?

Dat kan!

U kunt deze persoon gratis een tijdschrift toe laten sturen zonder verdere verplichtingen.

Bel [050] 312 35 69 en wij regelen het voor u!

MUG Ingenieursbureau
*Voortgang binnen Infra, Milieu,
Geo-informatie en Archeologie*

MUG
ingenieursbureau

Zernikelaan 8
9351 VA Leek

tel. (0594) 55 24 20
fax (0594) 55 24 99

info@mug.nl
www.mug.nl

Van Lierop
Conserveert & Herstelt Hout | Verdrijft Vocht

50 Jaar
1961-2011

Een gezonde kijk op onroerend goed

Houtinsectenbestrijding | Zwamsanering
Houtrestauratie met epoxytechniek | Isochips®-kruipruimteisolatie
Vochtwering | Kruipruimterenovatie | Constructiedroging
Heteluchtmethode | Zuurstofarmeluchtmethode | Microgolvenmethode
Onderzoek met de videoscope | Inspectieabonnementen

Vestigingen in: Alphen aan den Rijn | Liempde | Echt
Heerhugowaard | Assen | Mechelen (B)

www.vanlierop.nl

Een 'heerlijk' recht

Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis (1766-1830) in verzet tegen zijn tijd

IN 1805 VERREES TEGEN DE WESTGEVEL VAN DE PETRUSKERK TE PIETERBUREN EEN NIEUWE TOREN EN WERD DE VEERTIENDE-EEUWSE LOSSTAANDE TOREN AFBROKEN. EEN GEDENKSTEEN BOVEN DE DEUR HERINNERT AAN DE BOUW DOOR GOOSEN GEURT ALBERDA HEER VAN DIJXSTERHUIS ENZ. ENZ.', NIET UIT EIGEN MIDDELEN, MAAR ALS COLLATOR VAN PIETERBUREN. DAT GOOSEN GEURT OPTIMAAL GEBRUIK VAN ZIJN COLLATIEMIDDELEN MAAKTE, IS TOT OP DE DAG VAN VANDAAG ZICHTBAAR. DAT HIJ NIET OVERAL IN ZIJN OPZET SLAAGDE EVENEENS.

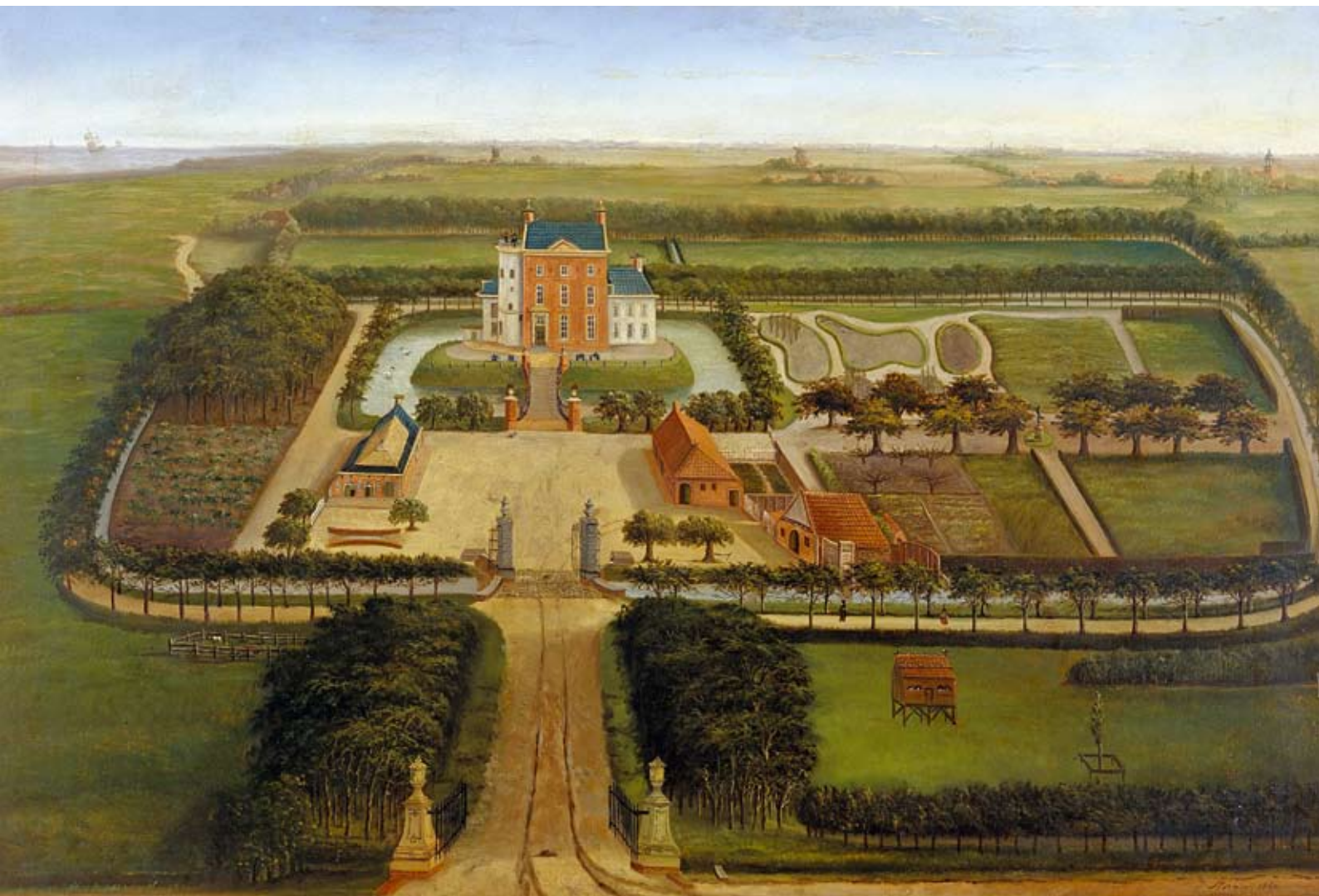
Als collator benoemde Goosen Geurt niet alleen de predikant, de koster, de schoolmeester en de organist, maar had hij ook het besluit tot de torenbouw genomen – op kosten

van de kerkvoogdij. Bij deze eerste grote bouwopdracht bleef het niet. Hij drukte de decennia daarna zijn stempel op het interieur van de kerk van Pieterburen en op die te Eenrum, Saaxumhuizen en Huizinge, waarvan hij eveneens collator was. Alberda deed dat uit plichtsgevoel en de innerlijke behoefte alles op orde te hebben. 'Getrouw en stipt, eerlijk in alle zijne posten (...) als collator en kerkvoogd' werd hij door een bevriende predikant genoemd. Naar alle waarschijnlijkheid beoogde hij bij die activiteiten alle zichtbare sporen van de door hem diep gehate revolutie van 1795 in zijn omgeving uit te wissen, zodat het leek of deze niet had plaats gevonden. Het collatierecht leende zich hier in het bijzonder voor, zeker als de kerkelijke gemeente er financieel goed voorstond, zoals het geval was in Pieterburen, Eenrum en Huizinge.

Goosen Geurt Alberda

Goosen Geurt was 17 mei 1766 geboren als tweede zoon van Unico Allard Alberda van Menkema en Dijksterhuis en stamde uit de op dat moment meest invloedrijke en vermogende jonkerfamilie in Hunsingo. Grondleggers van die

1 De borg Dijksterhuis in Pieterburen, geschilderd door J. Stormer, 1860 (Collectie Groninger Museum, foto John Stoel)

2 Pieterburen, koor met herenbank en rouwborden

macht waren zijn overgrootvader en grootvader geweest, die ook functies op landelijk niveau hadden vervuld. De opgang van de familie stagneerde toen Goosen Geurts vader vanwege zijn zwakke gezondheid de hem toegedachte landelijke politieke carrière niet waarmaakte. Sinds het midden van de achttiende eeuw behoorde de familie tot de heersende Oranjepartij. Van de patriottenbeweging in de jaren tachtig met haar democratische idealen moesten de Alberda's niets hebben.

Goosen Geurt studeerde rechten, promoveerde in 1788 en werd comparant op de Ommelander landdag. Het leek het begin van een bijna vanzelfsprekende carrière als bestuurder voor een man met zijn achtergrond en relaties. Toen in 1790 zijn vader overleed, erfde hij naast een aanzienlijk vermogen de borg Dijksterhuis bij Pieterburen, waar hij vanaf 1793 een deel van het jaar doorbracht. Met de borg kwam een groot aantal rechten in zijn bezit, onder andere de staande jurisdicties van Eenrum, Wierhuizen en Huizinge met het daaraan verbonden jachtrecht.

3 Pieterburen, herenbank met de wapens Alberda-Horenken-Tamminga-Clant in het opzetstuk en Hercules op het voorpaneel, 1707-1716

Daarnaast erfde hij het benoemingsrecht van waterstaatkundige functies in verschillende zijlvesten en ten slotte de genoemde collatierechten.

De omwenteling van 1795

Tot 1795 was Goosen Geurts carrière naar verwachting verlopen. In 1790 was hij gedeputeerde van de Ommelanden geworden en in 1791 meesterknaap van het provinciale jachtgericht. Nadat in januari 1795 het Franse leger over de dichtgevroren grote rivieren naar het noorden van de Republiek getrokken was, werd op 17 februari de Ommelander regering afgezet en vervangen. Goosen Geurt maakte dat als gedeputeerde van nabij mee. De revolutie verliep weliswaar zonder bloedvergieten, maar voor de afgezette regenten braken jaren van onzekerheid en tegenspoed aan. Alle heerlijke rechten werden vervallen verklaard. Alleen mochten de eigenaren van collatierechten het beheer van de kerkelijke bezittingen voortzetten. De wereld waarin Goosen Geurt was opgegroeid en die vanzelfsprekend had geleken, stortte abrupt ineen.

Hij ontwikkelde een diepe en blijvende afschuw van 'de voor volk en vaderland zo nootlottige revolutie', zoals hij dat zelf verwoordde. Erover spreken wilde hij ook in latere jaren niet: 'want hierover uit te weiden, zoude mij een klaagliet doen schrijven'. De herinnering aan de tijd van vóór de revolutie werd door hem gekoesterd, het verleden geïdealiseerd. Daarbij ontwikkelde hij een bijzondere belangstelling voor de geschiedenis van Dijksterhuis en zijn bewoners.

Van de staatkundige vernieuwingen tussen 1795 en 1801 moest hij niets hebben; de restauratiepolitiek die daarna inzette, ging hem lang niet ver genoeg. Wat hij verlangde was herstel van de situatie van vóór de revolutie. Van enig inzicht van het failliet van het ancien régime en de betekenis

van de veranderingen op staatkundig gebied lijkt bij hem geen sprake. In zijn privéleven zette hij na 1795 de levensstijl van een jonker uit de achttiende eeuw zoveel mogelijk voort.

Pieterburen, Eenrum, Huizinge

Na 1795 werd de verhouding tussen de voormalige dorpsheeren en de inwoners van de dorpen door zeer uiteenlopende factoren bepaald. In Pieterburen was en bleef de overgrote meerderheid van de bevolking gehecht aan haar voormalige dorpsheer, die regelmatig in het dorp verbleef en weliswaar een behoudend maar ook een patriarchaal voelend man was, een 'vriendelijken en weldadigen menschevriend', voor wie het gezegde 'adel verplicht' vanzelfsprekend was. Zelf schreef Goosen Geurt dat de inwoners zeer aan de borg waren 'geattacheert'. Dat oordeel wordt daardoor bevestigd dat slechts zestien mannen van de vijfhonderd inwoners zich lieten inschrijven om na een eed van afkeer van het oude bestel te kunnen stemmen over de nieuwe grondwet. Van hen stemden slechts twee vóór. Die gehechtheid aan de borg en haar bewoners maakte ook dat Goosen Geurt het in september 1795 officieel afgeschafte jachtrecht in de praktijk kon blijven uitoefenen in Pieterburen.

In Eenrum lagen de zaken anders. Hier woonden veel meer aanhangers van de omwenteling dankzij de activiteiten van de patriottische predikant Gerrit Jacob George Bacot. In Eenrum gaven 75 mannen zich in 1797 als kiezers op. Het recht om zelf een predikant, schoolmeester en koster te mogen aanstellen, werd in Eenrum aangegrepen om in 1799 een voorstander van het nieuwe bewind te benoemen.

Ook in Huizinge kozen stemgerechtigden in 1797 een predikant die positief tegenover de omwenteling stond. In die plaats was het verzet tegen Alberda het felst. Hier had Goosen Geurt te doen met een aantal actieve tegenstanders, onder wie de landbouwer Habe Ottes Sinning, die in 1795 lid van het comité revolutionair van de Ommelanden werd en deelnam aan het afzetten van het Ommelander bestuur.

Geheiligde wetten der gelijkheid

De nieuwe machthebbers hadden het ideaal van gelijkheid hoog in het vaandel. In de jaren na 1795 decreeteerde de regering in Den Haag verschillende keren dat alle wapenemblemen op openbare plaatsen en aan openbare gebouwen verwijderd moesten worden. Deze besluiten moeten in Groningen beperkt effect hebben gehad, ondanks dat zij in 1798 door het Intermediair Administratief Bestuur van het voormalige gewest Stad en Lande bij de bevolking bekend gemaakt werden. Het enthousiasme voor het verwijderen van wapenschilden en titels was in Groningen betrekkelijk gering en verschilde sterk van plaats tot plaats. Teksten verwijderen van kerkklokken, zoals in Farmsum en Oldenzijl gebeurde, was hoogst

4 Pieterburen, rouwbord voor Goosen Geurt Alberda, heer van Dijksterhuis, 1830

uitzonderlijk. Windwijzers met familiewapens, zoals die op het dak van de kerk in Pieterburen, lijken niet van hun plaats te zijn geweest. De herenbanken werden, naar het lijkt, lang niet overal van hun opzetstukken met familiewapens ontdaan.

Auteurs die zich met grafmonumenten en kerkmeubilair in Groningen bezig houden of hebben gehouden, onder wie Adolf Pathuis, Johan de Haan, Redmer Alma en Elmar Hofman, gingen en gaan er gewoonlijk van uit dat de wapenschilden in 1795 zijn verwijderd en dat eerst na de 'Franse tijd' een deel van de rouwborden is teruggekeerd. Of die periode van verwijdering in alle gevallen op 1795-1813 gesteld kan worden, is echter geenszins zeker.

Uit de eerste twee jaar na de revolutie zijn maar weinig gevallen bekend van het verwijderen van wapens en teksten en zelfs dan staat het niet volledig vast. Goosen Geurt heeft een brief bewaard van het exercitiegenootschap van Eenrum, dat na de omwenteling opnieuw was opgericht. In die brief, gedateerd 27 maart 1797, werd 'burger' Goosen Geurt Alberda als collator meegedeeld dat hij 'het houd dat nog op het koor lag', moest opruimen. Mogelijk werd daarmee een afgebroken herenbank bedoeld of delen daarvan, die Goosen Geurt had laten liggen op het koor, maar zeker is dit niet.

De timmerman Cornelis Peters Hein uit Huizinge meldde aan Goosen Geurt een eigenaardig incident op 29 januari 1797. Een viertal jonge mannen uit naburige dorpen had vernielingen in de kerk aangericht. Ze hadden de 'kleeden van de jonkersbanken afscheurt', het kussen van de schepper 'in stukken sneeden'. Zelfs de bijbel ontquam niet aan de vernielzucht, deze werd bespogen met 'tabakssap' en 'vernield'. Waardoor de inbraak in Huizinge

5 Pieterburen, de losstaande middeleeuwse toren kort voor de sloop, aquarel door een onbekende kunstenaar, 1804-1805 (Collectie Groninger Museum)

was geïnspireerd en welke ideeën de daders hadden, is niet duidelijk, evenmin of ze in opdracht handelden.

Rouwboarden

Wel lijkt het dat in 1798 (bijna) overal de rouwboarden uit de kerken zijn verwijderd. Anders dan het weghakken van inscripties of slopen van een windwijzer, was dit heel gemakkelijk uit te voeren. Als de eigenaren, dat wil zeggen afstammelingen of opvolgers van degenen voor wie de rouwboarden oorspronkelijk waren vervaardigd, nog in de buurt woonden, kregen zij gewoonlijk de gelegenheid deze gedenktekens op te halen. Zo ging het ook in Pieterburen, waar de vijf rouwboarden naar Dijksterhuis gebracht werden.

Waar de verhouding tussen de voormalige heer en een aanzienlijk deel van de dorpsbewoners gespannen was, werden de rouwboarden gewoonlijk vernietigd. Dat lijkt bij voorbeeld het geval in Middelstum, waar de predikant Bernardus Willlem Hoffman, een overtuigd democraat en vurig tegenstander van het ancien régime, met succes zijn opvattingen aan een deel van zijn dorpsgenoten had weten over te dragen. Ook in Huizinge had hij aanhangers en dat zou de verklaring kunnen zijn waarom in de kerk van Huizinge geen rouwboarden zijn en zelfs de familiewapens niet meer op de herenbanken staan.

Restauratie

Na een staatsgreep in 1801 kwam een eind aan een periode van revolutionaire veranderingen en werd het politieke klimaat behoudender. Orangistische aristocraten en voormalige regenten werden weer toegelaten tot bestuursfuncties. Ook Goosen Geurt maakte van die mogelijkheid gebruik en werd in 1803 secretaris van de Tweede Afdeling van de kiesvergadering Onderdendam. Na de invoering van een nieuwe staatsregeling door Schimmelpenninck in 1805 werd Goosen Geurt lid van het Wetgevend Lichaam in Den Haag. Deze hoge functie behield hij tijdens het koninkrijk Holland onder Lodewijk Napoleon. Eerst met de inlijving van het koninkrijk door Frankrijk in 1810 kwam een eind aan het vertegenwoordigend lichaam en kreeg hij weer functies in de provincie Groningen. Voor het nieuwe ambt van ‘maire’ (burgemeester) toonde hij geen belangstelling. Mogelijk beschouwde hij de maire min of meer als een geconstitueerd redger en stond hem het administratieve werk niet aan. Doordat Goosen Geurt als geldschieder van de gemeente optrad, versterkte hij wel zijn informele invloed in gemeentelijke aangelegenheden.

Predikanten

De collatierechten werden na de staatsgreep van 1801 in de praktijk al snel weer volledig uitgeoefend, al ging dat soms gepaard met conflicten. In Ulrum en Leens bijvoorbeeld ontstond grote onenigheid over de door de collator gedane predikantenbenoemingen. Het waren uitingen van de verdeeldheid op godsdienstig gebied die in 1834 op de Afscheiding zouden uitlopen. Goosen Geurts godsdienstige opvattingen waren rechtzinnig, wat mogelijk door de revolutie nog was versterkt. Als collator heeft hij ernaar gestreefd predikanten te beroepen die zijn opvattingen deelden, maar hij vermeed conflicten met de gemeenteleden.

In dominee Snoek vond Alberda een geestverwant en vriend. Hij had hem in 1810 als predikant van de gecombineerde gemeenten Saaxumhuizen en Westernieland aangesteld en beriep hem in Huizinge toen die kans zich in 1826 voordeed. Dat was weliswaar geen grote gemeente, maar het tractement was veel hoger. In Pieterburen verliep de benoeming van de orangistische Johannes Snethlage in 1806 zonder problemen.

Adellijk vertoon, oud en nieuw

Sommige jonkers dachten niet alleen aan het herstel van hun verloren rechten of aan een vergoeding, zij streefden ook naar de restauratie van de uiterlijke luister van hun vroegere macht en gaven opdracht de rouwboarden weer in de kerk op te hangen. Wanneer dit gebeurde, is onduidelijk. Pathuis gaat er als vanzelfsprekend van uit dat de rouwboarden ‘na 1813’ werden teruggebracht, maar geeft niet aan waarop hij dit baseert. Goosen Geurt schreef zelf dat hij de rouwboarden uit de kerk van Pieterburen thuis bewaarde ‘tot het denkbeeld van de égalité minder begon na de mode te worden’. Jammer genoeg noemt hij geen datum of jaartal,

maar van de formulering gaat geenszins de suggestie uit dat de terugkeer van de rouwboarden eerst na de val van Napoleon geschiedde. Mogelijk is dit al begonnen na de invoering van de staatsregeling van Schimmelpenninck in 1805. Toen al leverden opschriften als die boven de hoofdingang van de kerk in Pieterburen met de vermelding van Goosen Geurt als ‘heer van Dijksterhuis enz. enz.’ geen bezwaar meer op.

Jan Carel Ferdinand van In- en Kniphuizen en zijn echtgenote lieten al in 1806 als collatoren van Ulrum door de beeldsnijder Matthijs Walles hun alliantiewapen op het vernieuwde en vergrote kerkorgel aanbrengen. Carolus Justus Lewe van Aduard deed als ‘unicus collator’ van Garnwerd in 1809 hetzelfde toen de kerk daar een nieuw orgel kreeg. In dat licht is het niet uitgesloten dat al kort na 1805 drie van de vijf rouwboarden in het koor van de kerk van Pieterburen terugkeerden. De overige twee waren vergaan.

Walles

Goosen Geurt Alberda nam voor het metselen, timmeren en schilderen steeds ambachtslieden uit Eenrum en Huizinge in dienst, mannen uit het ‘eigen’ dorp, zoals dat in zijn tijd gebruikelijk was. Alleen voor het ontwerpen en maken van houtsnijwerk vroeg hij de stad-Groninger bouwmeester en beeldhouwer Matthijs (Matthaeus) Walles. De eerste contacten tussen de familie Alberda en Walles dateerden al van voor de omwenteling. Walles maakte het houtsnijwerk voor het rouwbord van Goosen Geurts vader, en mogelijk ook het snijwerk van het poortje dat bij de verbouwing van Dijksterhuis in de vestibule werd geplaatst. De in 1751 geboren Walles had een bedrijf met één medewerker. Zijn zoons Antonie en Jurjens leidde hij zelf tot houtsnijders op. Jurjen koos een ander beroep, Antonie zette na de dood van zijn vader in 1817 het bedrijf voort. Het talent – of liever gezegd: de vaardigheid – van de vader was groter dan die van de zoon. Vergelijking met het werk van Allard Meijer en Jan de Rijk of dat van Jan Bitter en Caspar Struiwig maakt duidelijk dat rond 1800 de bloeitijd van de beeldsnijkunst in Groningen voorbij was.

Teleurstelling

In 1813 stortte het rijk van Napoleon in en werd de nationale zelfstandigheid van de Nederlanden onder de Oranjes hersteld. Alberda van Dijksterhuis werd door koning Willem I in de adelstand verheven. Als jonkheer werd hij lid van de Ridderschap in Groningen. De Ridderschap was een van de drie standen die elk twaalf vertegenwoordigers naar Provinciale Staten zonden. Alberda was een van die twaalf en werd vervolgens tot gedeputeerde benoemd, wat hij tot zijn dood zou blijven, en tot houtvester van het derde jachtdistrict.

Dit alles wekt de indruk of de in 1795 onderbroken carrière toch nog werd voortgezet, maar de werkelijkheid was anders. De macht van de gedeputeerden was na 1814 veel beperkter dan die van hun voorgangers voor 1795.

6 Pieterburen, gedenksteen boven de hoofdingang van de kerk, vermeldende de torenbouw door Goosen Geurt in 1805

Groningen was geen souverain gewest meer; het zwaartepunt lag nu bij de gouverneur als vertegenwoordiger van de koning.

Niet terug naar het oude

Goosen Geurt had verwacht – en hij niet alleen – dat na de terugkeer van de Oranjes de redgerrechten zouden worden hersteld. In Groningen had het er enige tijd de schijn van dat dit ook ging gebeuren. Het plan van een provinciale commissie om de in de Franse tijd ingestelde ‘mairies’, nu schoutambten of gemeenten genoemd, de grenzen te geven van de oude rechtstoelen en de burgemeesters te laten benoemen door de eigenaren daarvan, werd door Provinciale Staten aangenomen. Een Koninklijk Besluit van 17 mei 1819 keurde deze regeling echter definitief af en stelde een reglement van bestuur voor het platteland van Groningen vast.

Goosen Geurt sloot zich daarop aan bij een commissie van eigenaren van heerlijke rechten. Buiten een jaarlijkse vergoeding van f 422,44, die hem in 1825 toegekend werd, had dat geen resultaat. Hij verloor definitief zijn macht als eigenaar van redgerrechten en legde zich bij dit verlies neer. Anders liep het met de collatierechten. Willem I had deze in 1814 weer bekrachtigd, maar het nieuwe reglement van 1821 onthief de collator van het beheer van de kerkelijke goederen. Tegen deze regeling kwam Goosen Geurt tevergeefs in verweer, gesteund door het gemeentebestuur van Eenrum en een aantal betrokken kerkbesturen. Door hem aan te stellen als administrerend kerkvoogd leek alles in de praktijk bij het oude te blijven. Alleen in Huizinge werd het hem met name door Habe Ottes onmogelijk gemaakt kerkvoogd te worden.

Huizinge

Na de bouw van de toren van Pieterburen richtte Goosen Geurt zich op het meubilair in de kerk van Huizinge. Hij liet voor f 1243 een nieuwe preekstoel maken met het familiewapen Alberda op de plint, een vorm van aristocratisch machtsvertoon die in de Ommelanden vooral in

7 (linksboven) Huizinge, preekstoel met op de plint het wapen-Alberda, 1808. De vrouw op het paneel stelt de Liefde voor, gelet op de voorgaande beelden van Geloof en Hoop. Afwijkende symbolen voor de Liefde zijn een kind met vleugels en het Alziend Oog.

8 (linksonder) Eenrum, preekstoel met het wapen-Alberda, 1811-1814. Uitzonderlijk voor Groningen is de keuze van vijf bijbelse voorstellingen op de kuip, hier de Graflegging.

de zeventiende eeuw voorkwam. Op 3 april 1808 werd de preekstoel in gebruik genomen, en een jaar later werden ook de banken opgeknapt. Welke bank van de Alberda's is geweest, is niet bekend. Misschien zijn in Huizinge de wapenschilden op de herenbanken weggehaald in de jaren na de omwenteling. Wel staat vast dat één ervan aan de Alberda's had behoord. Waarschijnlijk was dat de bank recht tegenover de nieuwe preekstoel, die de kerkvoogden nu als hun zitplaats beschouwden.

Kort voordat in 1822 aan collatoren het beheer der kerkgoederen was ontnomen, had Goosen Geurt de eerste stappen gedaan tot de aanschaf van een orgel. In 1823 gunden de kerkvoogden de opdracht aan Luitjen Jacobs en Jacob van Dam, orgelmakers te Leeuwarden. Goosen Geurt mocht dan wel het initiatief tot de bouw van een orgel hebben genomen, de kerkvoogden zorgden ervoor dat niets naar de initiatiefnemer of de familie Alberda verwees, geen wapen en geen opschrift. De sobere versiering, gesneden door Antonij Walles, beperkte zich tot lofwerk, twee siervazen en een decoratief arrangement van een lier met andere muziekinstrumenten. In 1825 was het instrument gereed. De kosten bedroegen f 3516,40, de f 120 voor verf en schilderwerk meegerekend. De 'eerste orgel-

9 (onder links) Bernardus Wilhelmus Hoffman (1758-1816), silhouet-portret in C. Rogge, Geschiedenis der staatsregeling voor het Bataafsche volk (Amsterdam, 1799). Hoffman was sinds 1783 predikant te Middelstum, waar hij een aanzienlijk aantal inwoners tot het Patriotisme 'bekeerde', onder wie Habe Ottes Sinning uit Huizinge. Hoffmans radicale opvattingen verklaren ook waarom in Middelstum de rouwborden zijn verdwenen; deze zijn opgeruimd en vernietigd.

10 (onder rechts) Gerrit Jacob George Bacot (1742-1820), silhouet-portret in C. Rogge, Geschiedenis der staatsregeling voor het Bataafsche volk (Amsterdam, 1799). Bacot was predikant te Eenrum en leider van de Patriottenbeweging in de Ommelanden.

11 Eenrum, orgel, N.A.Lohman, 1817

pijp' werd op 25 april 1825 'geplaatst' door de 22 jaar oude dochter van dominee Blankstein, Maria. Op 25 juni werd het orgel geëxamineerd en plechtig ingewijd.

Goosen Geurt woonde geen van beide feestelijke plechtigheden bij. Waarschijnlijk was hij niet uitgenodigd, al kan het ook zijn dat hij niet wilde komen omdat de aanwezigheid van Habe Ottes Sinning en consorten hem niet aanstond. Goosen Geurt had bovendien al wraak genomen. In 1822 waren de schepperijen en zijrechten hersteld. Dat gaf Goosen Geurt de mogelijkheid Sinning, die tot dan in het waterschapsbestuur had gezeten als schepper van Huizinge uit zijn functie te zetten, waarvan hij onmiddellijk gebruik maakte. Mogelijk zat in de benoeming van Snoek als predikant ook een element van wraak. Snoek was niet bang voor conflicten en zou regelmatig de strijd aanbinden met de kerkvoogdij over zaken die hem niet zinden.

De verhouding tussen de Alberda's en het kerkbestuur van Huizinge bleef nog lang bedorven. Pas in 1843 kregen Goosen Geurts zuster, die op Dijksterhuis was gaan wonen, en haar neef Unico Allard de kans in Huizinge een dienst bij te wonen, zittend in de voogdenbank die mogelijk voor 1795 de herenbank van de Alberda's was geweest.

Eenrum

Als primarius collator van Eenrum gaf Goosen Geurt in 1811 opdracht het interieur van de kerk aldaar te vernieuwen. De werkzaamheden begonnen op 1 november en zouden enkele jaren duren. De preekstoel met dooptuin

12 Eenrum, zittende leeuw van hout op het rugpositief van het orgel met op het schild het opschrift: IN DEN JARE 1817 HEEFT DE HOOGWELEDELGEBOREN HEER JONKHEER GOSEN GEURT ALBERDA HEER VAN DIJKSTERHUIS, ETC: ETC: DIT ORGEL GESTICHT

werd – waarschijnlijk omdat de kerk zo groot was – in het midden van de zuidwand geplaatst, recht tegenover de herenbank. De laatste was versierd met een opvallend groot familiewapen en ook de preekstoel werd met het wapen Alberda getooid. Het koor werd afgesloten met een laag houten hek. In 1814 was het meubilair gereed. De kosten bedroegen f 1750. De herinrichting van de kerk werd voltooid met de bouw van een nieuw orgel, waarvan de totale kosten de aanzienlijke som van ruim 10.700 gulden bedroegen. Op 23 november 1817 werd het instrument feestelijk ingewijd. Dominee Abresch preekte naar aanleiding van psalm XCII; vers 2 tot 5: 't Voegt ons met blijde klanken / door 't voorbedachte lied / Hem, die het al gebiedt / Op harp en luit te danken'.

Het orgel was vervaardigd door Nicolaus Antonie Lohman. Het snijwerk van vader en zoon Walles was bij de inwijding nog niet af, waarschijnlijk omdat Matthijs op 21 januari 1817 was overleden. Maar de houten leeuw die nog steeds het rugportatief siert, zat misschien al op zijn plaats. Hij hield een schild vast met een tekst waarin de HOOGWELGEBOREN HEER JONKHEER GOSEN GEURT ALBERDA VAN DIJKSTERHUIS, ECT. ETC. als stichter werd genoemd. In de Boekzaal der geleerde wereld werd een verslag van de inwijding opgenomen. De onbekende auteur gaf hier nog duidelijker aan hoe de verhouding tussen de voormalige dorpsheren en de dorpelingen werd gezien.

Het orgel was te danken aan 'de gunstige en edelmoedige bezorging, van den Hoog Welgeboren. Heer G.G. Alberda van Dijksterhuis, lid der Ridderschap en van het Groot

13 Eenrum, opzetstuk van de herenbank met het wapen Alberda, 1814

Achtbaar Collegie der Gedeputeerde Staten dezer provincie, Primarius Collator en kerkvoogd ook van deze plaats'.

Saaxumhuizen

In 1829 begon Alberda aan wat zijn laatste project zou worden, nieuw meubilair voor de kerk van Saaxumhuizen. Of hier sprake was van vervanging van banken die vernield of beschadigd waren na de omwenteling, is niet bekend. Het kan ook zijn dat Goosen Geurt hier een sleets geworden interieur heeft willen vernieuwen. Anders dan in het veel grotere kerkgebouw in Eenrum werd in Saaxumhuizen de preekstoel tegen de oostelijke wand geplaatst. Als de predikant op de preekstoel stond, zat de collator aan diens rechterhand in zijn herenbank. Die bank werd verfraaid met een houten reliëf, dat het Laatste Avondmaal voorstelde. Daarboven prijkte het familiewapen Alberda, tussen twee forse putti. Al het houtsnijwerk was van de hand van Antonie Walles. Op de dam die toegang gaf tot het kerkhof, kwam een hek tussen twee sokkels met classicistische siervazen.

Pieterburen

Het is in de Petruskerk van Pieterburen waar Goosen Geurt de meest opvallende decoratie heeft laten aanbrengen. De heren van Dijksterhuis waren eigenaar van het koor met de bijbehorende grafkelder. Dat kwam in de Ommelanden meer voor. Na de Reductie in 1594 hadden de eigenaren van borgen meestal het koor van de dorpskerk, dat zijn liturgische functie had verloren, weten te verwerven. Soms werd hier een herenbank geplaatst, vaak hoorde er een grafkelder bij en boden de muren plaats voor rouwborden. Het koor werd zo een toneel van aristocratisch machtsvertoon. De meest theatrale vorm nam dit aan in de kerk van Aduard. Daar werd in 1724 in opdracht van Evert Joost Lewe, toen de machtigste man in het noordelijk Westerkwartier, het interieur van de kerk ingrijpend verbouwd en het 'koor' opnieuw ingericht (deze spectaculaire inrichting overleefde wel de revolutie van 1795, maar niet de restauratie van 1917).

Het koor van de kerk van Pieterburen had net als dat van de kerk in Aduard een eigen ingang, een 'adelspoortje'. Het was te bereiken via een bestraat pad dat over het kerkhof liep. Onder de licht verhoogde witmarmeren vloer lag

een grafkelder, waar de stoffelijke resten van vroegere bewoners van Dijksterhuis waren bijgezet. Vanuit het schip en de noordelijke uitbouw van de kerk, waar de dorpingen zaten, oogde het verhoogde koor, afgesloten met een laag hek, als een podium. Centraal stond de barokke herenbank uit het begin van de achttiende eeuw. Deze schepping van Jan de Rijk uit 1706-1716 had een opzetstuk met het gevierendeelde wapen Alberda-Horenken-Tamminga-Clant. Het voorpaneel van de bank was versierd met een afbeelding van Hercules. Dit symbool van macht was een verwijzing naar de positie van de Alberda's als dorpsheren. Vanaf deze bank had Goosen Geurt goed zicht op de preekstoel en het orgel. De preekstoel met het wapen Alberda op de plint was in 1780-1785 gemaakt in opdracht van zijn Goosen Geurts grootvader Gerhard. Betovergrootouders van Goosen Geurt, Egbert en Sybilla Horenken, hadden in 1698 hun alliantiewapen Horenken-Horenken op het door Arp Schnitger gebouwde orgel laten aanbrengen. Dat was hun nog niet voldoende, zelfs het zilveren belletje aan de collectezak was van dit wapen voorzien.

In de kerk van Pieterburen handhaafde en, waar nodig, herstelde Goosen Geurt zoveel mogelijk de inrichting zoals die voor de omwenteling was geweest en die de generaties lange verbondenheid van de Alberda's met Pieterburen weerspiegelde. Zelf voegde hij daar nog een nieuw en origineel element aan toe. Hij liet door Antonie Walles een opengewerkt houten scherm in de triomfboog aanbrengen. Het hoofdmotief van deze decoratie is een guirlande die hoog in het midden over een groot ovaal reliëf hangt. Dit ovaal had aan de koorzijde de voorstelling van het offer van Isaak en aan de andere kant was Jezus en de Samaritaanse vrouw afgebeeld. Wie het idee voor dit uitzonderlijke scherm heeft geleverd, is onbekend. De decoratie versterkt de scheiding van koor en kerk en geeft het koor tegelijkertijd het karakter van een toneel en van een loge. Hier vertoont de dorpsheer zich en houdt hij de dorpsbewoners in het oog. Daarmee wordt de bijzondere plaats van de bewoners van Dijksterhuis door de eeuwen heen in de dorpsgemeenschap benadrukt.

De godsdiensthistoricus Kees Kuiken noemt het koor van de Petruskerk het beste voorbeeld van de nu nog bestaande Ommelander 'herenkoren'. Maar wat hier in opdracht van Goosen Geurt werd gesuggereerd was niet in overeenstemming met de eigentijdse machtsverhoudingen. Integendeel, het is de uiting van een diep verlangen naar het herstel van het ancien régime, naar een maatschappij die inmiddels voltooid verleden tijd was.

Ijnte Botke (Rikkerdweg 34, 9884 PB Niehove, 0594-591300) promoveerde in 2002 op de studie *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1960*. Hij publiceert over een keur aan onderwerpen uit de Groninger geschiedenis.

FOTO'S (TENZIJ ANDERS VERMELD):
REGNERUS STEENSMA, BUITENPOST

De laatste rouwborden

Op 20 mei 1830 overleed Goosen Geurt, 64 jaar oud. Wat hij zelf in zijn jonge jaren had afgekeurd en inmiddels in strijd was met de wet, gebeurde nu: zijn lichaam werd bijgezet in de grafkelder van de kerk te Pieterburen. Waarschijnlijk heeft hij dat zelf zo bepaald, ondanks de nieuwe wetgeving die het begraven in kerken verbood en te Pieterburen in 1826 een nieuwe begraafplaats in gebruik was genomen. Een laatste bijdrage aan het voortzetten van aristocratische tradities was de bestelling van twee rouwborden. Het eenvoudige exemplaar met familiewapen en het opschrift AETATIS SUAE LXIII OBIIT. DEN 20 MEI. 1830, is waarschijnlijk in de begrafenisstoet meegedragen en heeft tijdelijk aan de gevel van Dijksterhuis gehangen. Het werd geschilderd door de verver en kunstschilder Jan Hendriks Aikes uit Eenrum. Rond 1885 schonk Gerhard Alberda van Menkema en Dijksterhuis het aan de kerkvoogdij van Pieterburen, die het – tegen de oorspronkelijke bedoeling in – liet ophangen in het koor van de kerk. Daar hangt het nu nog, naast het rouwbord dat was bestemd om blijvend een plaats in de kerk te krijgen. Het zouden de laatste rouwborden zijn die in Groningen werden vervaardigd. Als voorbeeld voor het exemplaar in de kerk diende het rouwbord van Goosen Geurts grootvader Gerhard. Alleen was het een geheel geschilderde 'kopie', terwijl aan de rouwkas van grootvader Gerhard een houtsnijder had gewerkt die onder andere de wapenschildjes had vervaardigd. Het opschrift luidde: DEN HOOGWELGEBOREN HEER, JONKHEER GOSEN GEURT ALBERDA HEER VAN DIJXTERHUIS, PIETERBUREN, EENRUM, WESTERNIELAND, SAAXUMHUIZEN, HUIZINGE ETC. ETC. LID DER RIDDERSCHAP EN DER GEDEPUTEERDE STATEN, OVERLEDEN DEN 20 MEI IN DEN OUDERDOM VAN 64 JAREN. Daarmee werd de suggestie gewekt dat er niets veranderd was en de kleinzoon eenzelfde positie als zijn grootvader had ingenomen.

Over Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis

- Botke, IJ. en L. Boiten, *Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis 1766-1830: ancien régime, revolutie, restauratie* (cat. Groninger Museum), Groningen 1981
- Botke, IJnte, 'De Alberda's en hun Hobbema's', in: *Historisch Jaarboek Groningen 2007*, Assen 2007, pp. 105-119
- Botke, IJ, 'Het lustig Eenrum, dat fraaie dorp 1770-1816', in: D.M.J. Molenaar, *Eenrum*, Eenrum 1999, pp. 37-62
- Dijkstra, L., 'Twee Groninger jonkers en de revolutie', *Stad en Lande: cultuurhistorisch tijdschrift* 4 (1995) nr. 4, pp. 2-9
- Algemeen**
- Alma, Redmer, 'De adellijke dood verbeeld: rouwborden en monumenten', in: Justin Kroesen en Regnerus Steensma (red.), *De Groninger cultuurschat: kerken van 1000 tot 1800*, Groningen/Assen 2008, pp. 124-134
- Biesta, P., *Pieterburen: geschiedenis van kerk, kerspel en borg*, Assen 1939 (2^e verm. dr. Pieterburen 1984)
- Hofman, Elmar, *Rouw, rijkdom en revolutie – De eigendoms geschiedenis van rouwborden in de Ommelanden*, Groningen 2010
- Jongejan, Jan, Jan Veldkamp en Reint Wobbes, *Hervormde gemeente te Huizinge:*

- kerk en orgel van Huizinge*, Huizinge 1999 (2^e verb. dr. Huizinge 2010).
- Kamphuis, H.A., *Stad en Lande tijdens de Bataafse republiek. Bestuurlijke en gerechtelijke verhoudingen in Groningen, 1795-1807* (Groninger Historische reeks 29), Assen 2005
- Kuiken, Kees, 'Heer en heraldiek. Ereplaatsen in de kerken en hun beeldtaal', in: Kroesen en Steensma (red.), *De Groninger cultuurschat*, pp. 235-244.
- Mooij, Charles de, *Eindelijk uit d'onderdrukking: patriottenbeweging en Bataafs-Franse tijd in Noord-Brabant 1784-1814*, Zwolle 1989
- Pathuis, A. *Groninger gedenkwaardigheden: teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*, Assen/Amsterdam 1977
- Pathuis, A., 'Rouwborden in Ommelander kerken', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken*, nr. 4 (1970), pp. 49-78.
- Pathuis, A. en Olde, H. de, 'Verhuld voorgeslacht', in *Publicaties Stichting Oude Groninger Kerken*, nr. 28 (1977), pp. 173-186
- Ploeg, Kees van der, 'Preekstoelen. Tussen pronkzucht en deugdzaamheid', in: Kroesen en Steensma (red.), *De Groninger cultuurschat*, pp. 203-213

14 Saaxumhuizen, opzetstuk van de herenbank met de voorstelling van het Laatste Avondmaal en het wapen-Alberda; snijwerk van A. Walles, 1829 (replica na diefstal van het origineel in 1977)

Een rondgang langs de grafzerken in het koor van de Martinikerk

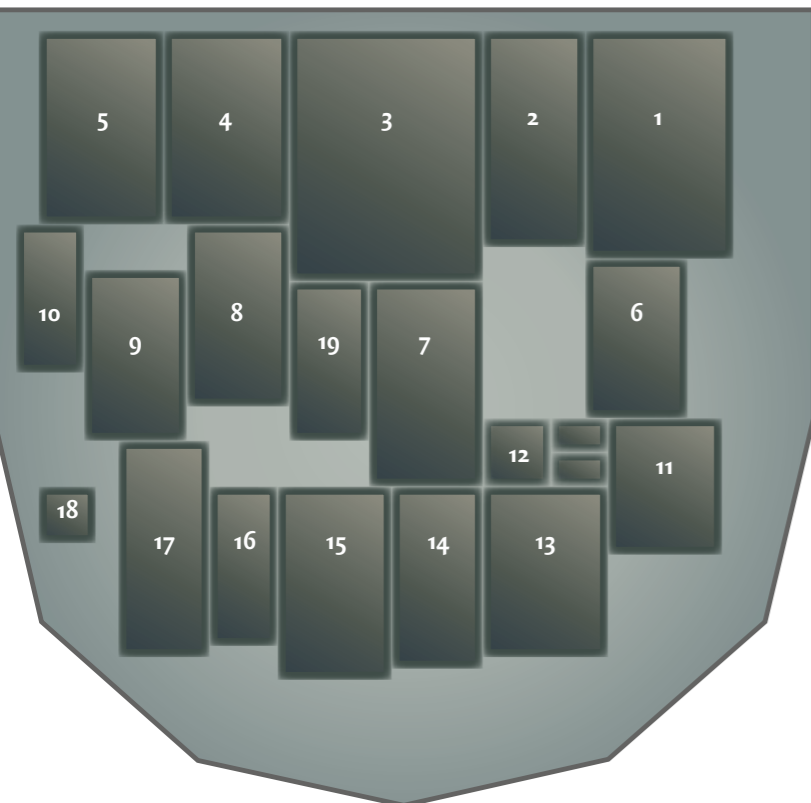
NERGENS IN DE PROVINCIE GRONINGEN ZIJN ZOVEEL OUDE GRAFZERKEN OP ÉÉN PLEK BEWAARD GEBLEVEN ALS IN DE STAD-GRONINGER MARTINIKERK. DEZE BIJDRAGE NEEMT U MEE OP EEN KORTE RONDGANG LANGS DE ZERKEN IN HET KOOR OM EEN AANTAL ONTWIKKELINGEN IN DE GRAFCULTUUR VAN DE ZESTIENDE TOT DE ACHTTIENDE EEUW TE SCHETSEN.¹

Op de grafzerken in de Martinikerk vinden we alle stijlen van Noord-Nederlandse grafdecoratie uit de 16de tot de vroege 19de eeuw vertegenwoordigd. Er is dan ook geen betere plek om de ontwikkeling van de heraldiek en de grafsculptuur in die periode na te gaan dan in deze kerk. Het aantal stenen is te groot om in zijn geheel de revue te laten passeren en daarom beperken we ons hier tot een korte rondleiding in het koor. Voor de uitgebreidere beschrijvingen van de zerken wordt naar elders verwezen.²

Heraldiek

Heraldiek of wapenkunde vervulde in het verleden een functie die we nog steeds in andere vormen kennen. Of men nu een metalen paardekop op de auto schroeft, een sticker met de Groninger vlag op de achterkant plakt of een onderscheiding opspeldt, de behoefte om aspecten van de eigen identiteit visueel tot uitdrukking te brengen is

1 De ligging van de grafzerken op het koor (tekening Redmer Alma)

van alle tijden. Het verschil met de heraldiek ligt daarin dat deze in principe onveranderlijk vererfbaar is en gebonden aan de ongeschreven regel dat dat in de mannelijke lijn gebeurt.

De heraldiek zoals wij die kennen is ontstaan uit het toernooiwezen in de middeleeuwen. Om een ridder te herkennen wanneer hij gehelmd en gepantserd het strijdperk betrad, werden kleuren en figuren op zijn schild geschilderd. De kleden waarmee zijn paard was bedekt en de kleren die de ridder droeg, vertoonden kleuren die vaak met de kleuren van het schild overeenkwamen. Op zijn helm voerde hij ten slotte voorwerpen als horens, veren of dieren, die de herkenbaarheid vergrootten. Deze elementen vinden we nog steeds in de familieheraldiek terug: een schild, een helm, een helmteken (op de helm geplaatst) en de helmkleden (de grillig gevormde lappen die van de helm afhangen) behoren tot de vaste attributen van een compleet wapen.

De betekenis van een wapen, de achtergrond van het ontwerp door het eerste lid van een geslacht dat dat wapen wilde voeren, is meestal niet te herleiden. In een aantal gevallen is op grond van de stukken wel een beredeneerd vermoeden te uiten. De eenvoudigste vorm is het zogenaamde sprekende wapen, een wapen dat de geslachtsnaam uitdrukt, zoals dat van de families Lewe (een leeuw, zerk nr. 3), Cammingha (een kam, nr. 5), Cater (een kater, nr. 11) en Horenken (drie horentjes, nr. 19).

Verder is er vanouds een grote voorkeur voor dieren als de leeuw en de adelaar, symbolen voor kracht en autoriteit en indirect stond de halve rijksadelaar er symbool voor dat de Friese landen direct onder de keizer stonden. Die voorkeur voor deze dieren, en dan in het bijzonder de halve adelaar, is nog waarneembaar op de hierna te bespreken zerken.

Veel voorkomende stukken in de Noord-Nederlandse heraldiek zijn verder klaverblaadjes, rozen en lilies, de eerste vanwege het belang van landbezit, de laatste twee

- 1 Dit artikel is een bewerking van 'De grafzerken in de koor van de Martinikerk', verschenen in het Bulletin Vereniging van vrienden Martinikerk, nr. 17 (maart 2000), pp. 22-40, naar aanleiding van een lezing op 27 maart 1999 voor de genoemde vereniging.
- 2 A. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298-1814*, Assen/Amsterdam 1977 (hieronder steeds af te korten als GDW). Zie ook: J.J. Beintema, *Inventarisatie grafzerken Martinikerk in Groningen*, z.p. 2010 en O.D.J. Roemeling, 'Familiewapens op gewelfschotels, muurschilderingen en grafzerken in de Martinikerk', in G. van Halsema Thzn, Jos M. M. Hermans, F.R.J. Knetsch (red.), *Geloven in Groningen*, Kampen 1990, pp. 110-118.

2 Fragment van de grafzerk voor mr. Everhardus Jarges (nr. 1)

als uitingen van Mariadevotie. Meer dan dergelijke algemene overwegingen en tendensen kan men doorgaans niet signaleren als men zich over de oorspronkelijke betekenis van wapens buigt.³

Een Groninger pastoor

Door middel van een wapen kon men aspecten betreffende positie en herkomst uitdrukken en door het aanbrengen van wapens gaf men aan welke verschillende voorvaderlijke geslachten men van belang achtte voor de eigen identiteit. Vooral bij de oudste grafzerken stelde men zich in dat opzicht bescheiden op en volstond men met één of twee wapens. Bij het messing grafornament (nr. 1) voor mr. Everhardus Jarges († 1535)⁴ zijn enkel de wapens van zijn ouders – Coppen Jarges en Ide Sickinghe – afgebeeld. Het ornament in de vorm van een miskelk gaf aan dat de overledene priester was. In de Martinikerk liggen nog andere zerken met vergelijkbare gaten voor afbeeldingen van miskelken, die alle na de Reformatie verwijderd zijn. De grafplaat van Evert Jarges is de oudste die in de stad Groningen bewaard is gebleven. De mal voor het grafschrift is in één stuk gesneden en niet uit losse (druk)letters opgebouwd zoals de oudere messing ornamenten in de Ommelanden.

Ons gebrek aan kennis over de herkomst van de meeste familiewapens wordt opgevuld door vele wapenlegenden, die doorgaans boeiender zijn dan de werkelijkheid. Zo beroemde de familie Jarges zich erop dat een van haar voorouders door de Engelse koning Hendrik in het Heilige Land tot ridder was geslagen en daarom voerde zij de letter

H in haar wapen. De kern van waarheid in deze wapenlegende zal zijn dat Albert Jarges, oudoom van Everhardus, inderdaad naar het Heilige Land geweest is en daar kort voor hij verdrong in de Jordaan de ridderslag ontving. Van de letter H blijft de betekenis vooraansnog een raadsel.

3 Fragment van de grafzerk met de wapens Van Pewsum-Coenders (nr. 2)

3 Zie verder ook R.H. Alma, 'De vroegste ontwikkeling van de Groninger heraldiek', in *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 54 (2000), pp. 5-45.

4 GDW, nr. 343.

De zomer is aangebroken, bij uitstek het jaargetijde om er op uit te trekken. In en om de kerken van de Stichting Oude Groninger Kerken is in de komende maanden genoeg te beleven – in dit katern kunt u erover lezen.

‘De kerk is het geschiedenisboek van het dorp’

INTERVIEW MET JUSTIN KROESEN

FOTO: OMKE OULDEMAN

Dr. Justin Kroesen is universitair docent Kunstgeschiedenis van het Christendom aan de Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap van de RuG. Voor de lezers van *Groninger Kerken* is hij geen onbekende. Jarenlang was hij redactiesecretaris van dit tijdschrift waaraan hij ook met regelmaat artikelen bijdraagt. Met mederedacteur Regnerus Steensma voerde hij onder andere de eindredactie over het boek *De Groninger cultuurschat. Kerken van 1000 tot 1800* (2008). Recentelijk verscheen van beider hand *Kirchen in Ostfriesland und ihre mittelalterliche Ausstattung*. Elders in dit katern vindt u informatie over de excursie die deze zomer naar aanleiding van deze publicatie wordt georganiseerd.

Erepenning

Vorig jaar werd de Erepenning van de Stichting Oude Groninger Kerken (SOGK) toegekend aan het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed. In zijn hoedanigheid van coördinator van dat Instituut nam Kroesen de onderscheiding in ontvangst. De SOGK onderstreepte met de toekenning de lange en bijzondere relatie tussen de Stichting en het Instituut, ‘dat een wezenlijke bijdrage levert aan het versterken van de kennis van het religieuze erfgoed van Groningen én tezelfdertijd hiervoor publieke belangstelling weet te genereren’. Deze beide elementen komen ook tot uitdrukking in de plannen voor een op te richten ‘bezoekers- en expertisecentrum’ voor de Groninger kerken, een gezamenlijk initiatief van de RuG en de SOGK.

Kerkenschat

‘De Groninger kerkenschat verdient zonder meer zo’n centrum. In geen enkele provincie is de identificatie met kerken zo groot als in Groningen. Kerkgebouwen spelen een centrale grote rol in het bewustzijn van de bevolking. Veel dorpen ontlenen hun identiteit voor een groot deel aan de kerk – in het bijzonder aan de kerktoren. Het kerkgebouw is zeker een gemeenplaats, met het gevoel dat de kerk van ons is, zoals zij ook van onze voorouders is geweest. Als er één provincie in Nederland is waar dat besef diep verankerd is, dan is dat Groningen. In de oude Groninger kerken proef je Groningen puur – we noemen ons projectplan dan ook GRONINGEN XL.’

Daarnaast hebben de kerken vanzelfsprekend een monumentale waarde. Volgens Kroesen wordt die zelfs in ‘monumentenland’ vaak ondergewaardeerd. ‘Kerken onderscheiden zich van andere monumenten, zoals molens. Het waren

publieksruimtes die van hoog tot laag gebruikt werden, van de adel tot en met de armste arbeiders. Ten tweede herbergen kerken nu eenmaal de best bewaarde historische interieurs in de regio. Aan een kerk als die van Westeremden is in wezen sinds 1700 niets meer veranderd, en die van Krewerd ademt nog geheel de sfeer van de zestiende eeuw. Nergens kun je zo dicht bij het verleden komen als in onze oude kerken. Ze zijn de geschiedenisboeken van de dorpen.’

Respect

Een bezoekerscentrum zou deze unieke kerkenschat beter moeten ontsluiten. ‘Dat moet met respect gebeuren. Dus niet met een wild multimediaal spektakel, maar met de inhoud voorop. In het centrum willen we in een museumsetting met reconstructies en objecten een substantieel verhaal vertellen over hoe de kerken werden gebouwd en ingericht en wat ze betekenen; bijvoorbeeld de kerkruiimte als een decor voor eeuwen van geloof en spiritualiteit. Met die kennis kunnen bezoekers dan de provincie in.’ Hoe zou zo’n centrum eruit moeten gaan zien? ‘Het zou het mooiste zijn om het te vestigen bij een oude kerk die al veel bezoekers trekt. Een combinatie van oud en eigentijds kan heel geslaagd zijn. Maar wel altijd zó dat respect voor het oude gebouw voorop staat.’ En op welke termijn kan het centrum gerealiseerd zijn? ‘De aanleiding is er, alle plannen liggen klaar, de inhoud is doordacht, maar wat vooralsnog ontbreekt ... is het geld’.

4 Fragment van de grafzerk voor Willem Mulert (nr. 3)

Het echtpaar Van Pewsum-Coenders

In het geval van pastoor Jarges is het duidelijk dat de wapens op zijn ouders betrekking hebben. Dat geldt niet met zekerheid voor de grafzerk (nr. 2) met de wapens Van Pewsum-Coenders uit omstreeks 1680.⁵ De zerk geeft geen tekst, maar op grond van de wapens en het grafboek van de Martinikerk is vast te stellen dat de wapens toebehoren aan Popke van Pewsum en zijn vrouw Josina Coenders († 1676). Op grafzerken van gehuwde mannen wordt vaak alleen het eigen wapen afgebeeld of dat van de ouders, zoals op zerken nrs. 6 en 11. Als men daar van afweek, was er doorgaans iets bijzonders aan de hand. Het Groninger geslacht Coenders stond beduidend hoger op de sociale ladder dan de Oostfriesse familie Van Pewsum. Dat maakt het dus ook mogelijk dat de zerk enkel voor Popke van Pewsum bedoeld kan zijn, omdat het wapen van zijn vrouw zijn zerk aanzienlijk aan status deed winnen.

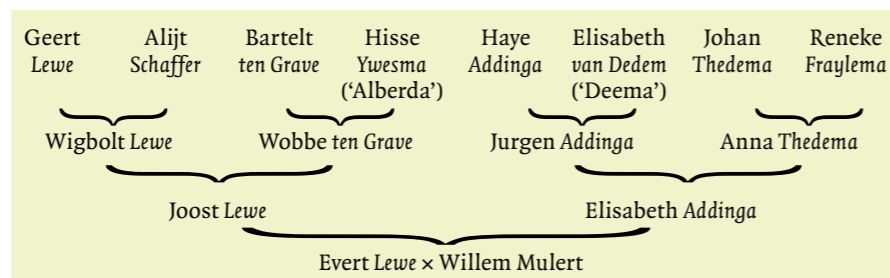
Kwartieren

Wilde men de betekenis van de overledene echt benadrukken, dan koos men voor een grote steen met overvloedige heraldische verbeelding van het voorgeslacht. Het gebruikelijkst was het om op een grafzerk de wapens van ouders, vier grootouders, acht overgrootouders enz. aan te brengen, maar men week daarbij ook wel eens van de

historische werkelijkheid af. In het koor van de Martinikerk vinden we daarvan verschillende voorbeelden. Soms wist men gewoon niet tot welk geslacht een bepaalde voorouder behoorde, en soms nam men bewust een ander wapen om het belang van de betreffende familie voor de familie van de overledene aan te duiden. Als men een belangrijke erfenis had ontvangen uit de familie van een betovergrootmoeder konden zijn erfgenamen besluiten om het wapen van die voormoeder te midden van de wapens van de grootouders aan te brengen, waarbij een van die grootouderlijke wapens achterwege bleef. Het zou niet juist zijn dit soort afwijkingen in alle gevallen als pure geschiedvervalsing te beschouwen. Een grafzerk was geen hard genealogisch document, maar een verbeelding van de meest relevante aspecten voor de overledene en de historische werkelijkheid was daaraan ondergeschikt.

Selectie van wapens

Een goed voorbeeld van selectie vinden we in de bijzonder grote zerk (nr. 3) van vrouwe Willem Mulert (inderdaad: Willem is een vrouw), die overleed in 1604.⁶ De bovenste rij wapens betreffen haar acht overgrootouders, de onderste rij geven de overgrootouders van haar eerste man, Evert Lewe:

5 GDW, nr. 1688.

6 GDW, nr. 1516.

Termunten: uitzicht over Eems en Dollard

Zondag 22 mei werd de toren van de middeleeuwse kerk in Termunten door gedeputeerde Wiebe van der Ploeg feestelijk geopend als spannend uitzichtpunt. Bovenin de kerktoren werden twee ramen aangebracht: aan de noordkant met uitzicht over de Eems en aan de oostkant met uitzicht over de Punt van Reide en de Dollard. Met eigen ogen kunnen bezoekers de unieke ligging aanschouwen van deze kerk aan het water. Binnenin de kerk kan een blik worden geworpen in de duistere gewelven van het gebouw.

Termunten is een van de dorpen waar allerlei voorzieningen zijn en nog worden aangebracht in het kader van het project Landmerken, waarmee een bijdrage wordt geleverd aan de instandhouding en versterking van het historische en hedendaags cultuurlandschap van de wadden. Landmerken is een samenwerkingsproject van de Stichting Landschapsbeheer Groningen en de Stichting Oude Groninger Kerken en omvat onder meer herstel van kerkhoven en kerkenpaden, realisatie van voorzieningen in kerken en kerktorens, de ontwikkeling van wandelroutes rondom kerkgebouwen en de productie van toeristisch materiaal.

Landmerken is mogelijk dankzij financiering uit het Waddenfonds en financiële bijdragen van de provincie Groningen en de gemeenten De Marne, Eemmond, Delfzijl en Oldambt. Voor meer informatie zie www.landmerken.nl.

Twaalf apostelen terug in Eenrum

Op donderdag 21 april was het feest in Eenrum. Op het kerkhofterrein van de hervormde kerk werd de boomgroep, in de volksmond bekend als 'Apostelbomen' omdat het er oorspronkelijk twaalf waren, herplant. In 2009 moesten de bijna 150-jarige rode beuken wegens zwamaantasting gekapt worden. Er is nu voor gekozen een groep van twaalf wintereiken te planten, dit omdat bij herplant van beuken het risico groot is dat deze door dezelfde schimmel aangeast worden. De wintereik is een inheemse eik, die nog maar weinig in ons landschap voorkomt. Het is een duurzame boom, die gemakkelijk aanslaat. De boom lijkt op de veel bekendere zomereik, maar is wat grover in de bladeren en deze zijn donkerder van kleur. Dankzij gemeente De Marne, hun organisatie en financiering, werd deze aanplant mogelijk gemaakt.

Kerken in beeld

In dit katern kunt u regelmatig lezen over de werkzaamheden aan kerken, maar u kunt deze óók bekijken. Filmmaakster Sarah Stiles van de Stichting Hogeland in Beeld maakte onder meer opnamen van de restauratie van het orgel van Zuurdijk, te zien op www.hogelandinbeeld.nl. Een korte impressie van negen kerken in het landschap van De Marne vindt u op www.marnecultuur.nl/Films/kerkdemarne.html.

Hans Fidom bijzonder hoogleraar

Hans Fidom, onder andere als lid van de Orgelcommissie verbonden aan de SOGK, aanvaardde op 24 mei met de oratie 'Muziek als Installatiekunst' het bijzonder hoogleraarschap orgelkunde aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. De leerstoel is gevestigd door de Stichting Orgelpark te Amsterdam. Doel ervan is 'het integreren van "orgelmuziekwetenschap" en algemene muziekwetenschap.'

Bankje van Oostum

Het kerkje van Oostum is voor veel kunstenaars van De Ploeg een inspiratiebron geweest en is dus ook veelvuldig te zien op hun tekeningen en schilderijen. Voor de kerk werd onlangs een bankje geplaatst, zodat recreanten van deze bijzondere plek rustig kunnen genieten. Bijzonder is de op de rustplaats aangebrachte 'QR-code': door deze te scannen met een mobiele telefoon, kunnen ter plaatse kunstwerken van Ploegschilders worden bekeken.

Het bankje is geplaatst bij gelegenheid van de pensionering en het afscheid in 2010 van Hannie Postmus-Guikema, medewerkster van de Stichting.

Nog een keer de fotowedstrijd

We brengen het nog graag even extra onder uw aandacht: de fotowedstrijd van de SOGK. Tot 19 augustus kunt u uw opnamen inzenden via de website www.groningerkerken.nl/fotowedstrijd. Dit jaar dagen wij u uit om naast kerken

die in de buitenlucht gefotografeerd zijn, ook de kerken in te gaan en foto's van het interieur te maken. De winnende foto krijgt een ereplaats op de voorkant van de kalender. Behalve dit zijn er nog meer mooie prijzen te winnen!

Twee wensen in vervulling gegaan!

Door een onverwachte gift van een van onze trouwe donateurs zijn twee grote wensen van onze stichting in vervulling gegaan: de restauratie van het westelijke roosvenster in de Groningse synagoge en het publiek toegankelijk maken van de toren van Saaxumhuizen. In de plannen voor de restauratie van de westgevel van de synagoge was het herstel van het glas in loodraam aanvankelijk niet meegenomen. Door deze bijzondere gift zijn wij verzekerd van voldoende middelen om dit werk te kunnen laten uitvoeren.

Ook voor het publiek toegankelijk maken van de toren van Saaxumhuizen ontbrak na een succesvolle fondswerving (met bijdrage uit onder andere Europese LEADER-gelden) en een geweldige bijdrage van de kleine dorpsgemeenschap nog een bedrag om het werk in gang te kunnen zetten. Deze enorme verrassing kwam dan ook precies op het goede moment. Wij gaan met veel enthousiasme aan de slag met dit project dat (ook) op veel draagvlak bij alle betrokkenen kan rekenen.

Ons cultureel festival Terug naar het Begin kon ook dit jaar weer rekenen op voldoende steun vanuit de cultuurfondsen. De Stichting Dioraphte verdient een extra vermelding omdat zij niet alleen een prachtige bijdrage heeft toegezegd, maar ook een donatie verstrekte voor een onderzoek naar de mogelijkheden om de 'eigen inkomsten' in komende edities te verhogen en daarmee minder afhankelijk te zijn van subsidies. Het is inmiddels duidelijk dat wij het niet slecht doen in relatie tot andere festivals in Nederland. We zien de uitkomst van dit onderzoek met veel belangstelling tegemoet.

Opnieuw willen we alle donateurs bedanken die om wat voor reden dan ook de Stichting met een gift of een periodieke schenking hebben verblijd. Het waren verjaardagen, een huwelijksdienst en jubilea die aanleidingen waren om onze organisatie in de feestvreugde te laten delen.

Alle gevers: heel veel dank!

Educatie is een speerpunt in het beleid van de Stichting Oude Groninger Kerken. We besteden uiteraard veel aandacht aan onze eigen kerken, maar onze inzet voor educatie gaat over alle kerkgebouwen in de provincie Groningen. De Stichting vindt het belangrijk om mensen al jong te informeren over het kerkelijk cultuurhistorisch erfgoed. De educatieve activiteiten sluiten aan bij de aandacht die er tegenwoordig op scholen is voor erfgoededucatie. Op deze manier hoopt de Stichting een bouwsteen te leveren voor draagvlak in de toekomst.

Samenwerking met de burens

De SOGK heeft in het verleden veel met de Pabo's in de stad samengewerkt. Sinds 2006 is de CHN Pabo (nu: Stenden hogeschool) in het pand naast ons kantoor gehuisvest en daardoor is de samenwerking geïntensiveerd. Vanaf 2007 wordt er elk jaar tijdens een speciale studieweek in het voorjaar, de 'Ontdekkend Leren Week', royaal plaats ingeruimd voor het onderwerp kerken. In deze week bezoeken de studenten ook verschillende musea en maken ze een stadswandeling. Ze onderzoeken hoe ze een en ander didactisch kunnen inpassen in de lessen.

De inhoud en het programma voor het onderdeel 'Ontdek de kerk' heeft na al die jaren een duidelijke heldere vorm gekregen. De studenten gaan op maandag met het onderwerp 'kerken' aan de slag en werken in de loop van de week een opdracht uit.

College

De 'kerkendag' begint met een informatief college over kerken door een deskundige. Zo sprak Harm van der Veen over verhalen rondom kerken en hield Reint Wobbes een lezing met dia's over kerken in Groningen. De laatste twee jaar was Wim Plas gastspreker. Hij gaf de belangrijkste punten aan waarop je kunt letten bij het bekijken van kerken en ook noemde hij, heel praktisch, diverse mogelijkheden van wat je als docent met kerken kunt doen.

Aan het werk

Na deze inleiding gaan de studenten in groepen naar verschillende stadskerken. Afgelopen jaren bezochten ze de Der Aa-kerk, de Martinikerk, de Sint Jozefkathedraal, de Sint Franciscuskerk, en de Nieuwe Kerk. Daar kregen ze eerst een rondleiding en vervolgens gingen ze aan het werk. Aan de hand van kijkopdrachten zochten ze de bijzonderheden van die kerk uit. Vervolgens begonnen ze aan een opdracht. Dat was dit jaar: het maken van een wervende poster van de kerk voor kinderen van 9-12 jaar.

Deze posters zijn in de loop van de week afgemaakt en ingeleverd. De resultaten zijn beoordeeld door de docenten en door ons, maar ook door de betrokken kerkbeheerders en een groepje kinderen uit de doelgroep. Het niveau was dit jaar volgens alle deskundigen bijzonder hoog.

Toekomst

Volgend jaar wordt de samenwerking voortgezet. De betrokken docenten zijn positief en zorgen ervoor dat het onderwerp 'kerken' weer in het cursusprogramma wordt opgenomen. Dan zullen we er, samen met de kerkbeheerders, voor zorgen dat de studenten weer aan het werk kunnen.

Uiteraard zijn we heel tevreden over deze samenwerking. Elk jaar maken zo'n honderd studenten kennis met kerken. Dat is interessant voor henzelf en ze geven de opgedane kennis en ervaringen bovendien door. Tijdens hun studie op de scholen waar ze stage lopen en later als ze aan het werk zijn in hun eigen groep. Ze ervaren dat kerken interessant zijn en binnen het aanbod van cultureel erfgoed ook heel praktisch: er is altijd een kerk in de buurt!

De mediatheek is toegankelijk voor een breed publiek: voor donateurs van de Stichting, voor leerlingen of studenten die informatie zoeken voor een werkstuk, spreekbeurt of scriptie, en voor mensen die monumenten een warm hart toedragen. Kortom, voor een ieder die geïnteresseerd is in de collectie van de Stichting Oude Groninger Kerken. Uitlening is niet mogelijk, wel is het mogelijk kopieën of prints te maken. De catalogus van de mediatheek kunt u online raadplegen: <http://catalogus.groningerkerken.nl/>

Uitgelicht: Groninger Kerken Digitaal

Onder deze knop op de website is steeds meer informatie te vinden. Bij iedere kerk is nu beeldmateriaal te zien onder de knop **Beeld en geluid**. De laatste tijd zijn er filmpjes en geluidsfragmenten bijgekomen. Als het een filmpje op YouTube betreft, dan is er een link geplaatst. Een simpele klik met de muis levert soms verrassend leuke en interessante beelden op.

Het actualiseren van dit onderdeel is een doorlopend proces. Het is daarom de moeite waard regelmatig even op dit deel van de website rond te neuzen.

De collectie van de mediatheek breidt zich continu uit. Hieronder vindt u een overzicht van aanwinsten in het laatste kwartaal.

D.M.J. Molenaar, **Het Arp Schnitger-orgel te Mensingeweer**, 2011

Boekje uitgegeven n.a.v. de restauratie van het Schnitger-orgel in Mensingeweer. Behalve de restauratie is er aandacht voor een aantal betrokken orgelmakers, voor orgelstemmer Wolter Klaassens Beukema, voor jonkheer Gerhard Horenken (Dijksterhuis) en voor Allert Meijer en Jan de Rijk. Verder een beknopte beschrijving van de Petruskerk te Pieterburen en de kerk van Mensingeweer.

H. Fidom, **Robuust romantisch. Het orgel van de Sixtuskerk in Sexbierum**, 2010

Uitgave over het Bakker & Timmenga-orgel in de Sixtuskerk van Sexbierum. Het oorspronkelijke instrument werd in de achttiende eeuw door Albertus Anthoni Hinsz gebouwd. Hinsz bouwde vergelijkbare orgels in Tzum, Hallum en Minnertsgea. De klank van het orgel in Minnertsgea werd in 1924 drastisch aangepast.

H.S.J. Zandt, **Organisten, orgelspel en kerkzang**, 1995
Lijvig werk waarin de geschiedenis van het orgelspel en de kerkzang binnen de Nederlands Hervormde kerk. Veel aandacht is er verder voor de organisten, en voor de Reformatie in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland. Het boek bevat veel toelichtingen, illustraties en citaten.

E. Knol, **Zilver in Groningen**, 2011

Uitgave ter gelegenheid van de expositie 'Zilver in Groningen', in het Groninger Museum (januari - mei 2011). Behalve een fotografisch overzicht van het geëxposeerde zilver, is er achtergrondinformatie over de Groninger zilversmeden, zilver in huis, zilver in de maatschappij, en zilver in kerk en synagoge.

A. Boomstra, **In weer en wind. 30 kunstwerken in Groningen**, 2011

Op basis van vier thema's (landschap, geschiedenis, bouwwerken en taal) zijn er verhalen over dertig kunstwerken in de stad en provincie Groningen. Onder anderen Optima Philosophia Sapientia est Meditatio Mortis (Jan Kuipers, Wittewierum), Les Tranches de Vie (Pieter Laurens Mol, Obergum), en Stanley Brouwn, Zuurdijk. Deze drie kunstwerken zijn gemaakt in het kader van het project Op Hoogte Gedacht.

S. Carr-Gomm, **Symboliek in de westerse kunst**, 2011

Wetenschappelijk verantwoord boek over schilderkunst en haar symbolische waarde. Het behandelt de belangrijkste schilders vanaf de middeleeuwen tot de twintigste eeuw. Oorspronkelijke titel: *The Secret Language of Art*.

J.R. Porter, **De verloren Bijbel. Verdwenen geschriften opnieuw ontdekt**, 2011

Verzameling teksten uit de zogenaamde 'apocriefe geschriften': de heilige boeken die niet officieel bij de canons van de christelijke en joodse Bijbel horen. Oorspronkelijke titel: *The Lost Bible*.

J.R. Porter, **Het geïllustreerde handboek van de Bijbel**, 2009

Dit handboek bestaat uit twee gedeelten. In het eerste worden de Hebreeuwse Bijbel en de geschiedenis van het Israëlitische volk behandeld. Het tweede gedeelte is gewijd aan het Nieuwe Testament. Ieder onderwerp wordt besproken in zijn historische en geografische context en heeft een verwijzing naar eventueel overeenkomstige mythen in andere culturen.

Oorspronkelijke titel: *An Illustrated Guide to the Bible*.

L. Schade van Westrum, **Oud-katholieke kerken; drie eeuwen verborgen erfgoed van een eigenzinnige geloofsgemeenschap**, 2010

De geschiedenis van 21 van de 25 Oud-katholieke kerken in Nederland wordt beschreven met daarnaast afbeeldingen van de kerken en kerkelijke attributen.

D. Macauley, **De Kathedraal. Het verhaal van de bouw**, 1981

Het verhaal van de bouw van de kathedraal in Chutreaux, Frankrijk. De bouw startte in de dertiende eeuw en werd afgerond in 1338. De verhaallijn is eenvoudig, niveau bovenbouw basisschool/onderbouw voortgezet onderwijs. Het verhaal wordt inzichtelijk gemaakt door duidelijke tekeningen. Deze geven een mooi beeld van het bouwproces van hoge en ingewikkelde gebouwen in de middeleeuwen.

Saaxumhuizen centraal

De kerk van Saaxumhuizen wordt deze zomer gerestaureerd. Het kerkinterieur en het exterieur van de (uitkijk-)toren worden flink aangepakt. Daarbij wordt de toegankelijkheid en de gebruiksvriendelijkheid van het kerkgebouw als dorpsaccommodatie als uitgangspunt genomen.

Saaxumhuizen ontstond in de Middeleeuwen op een kruising van wegen. Tot de dag van vandaag ziet de structuur van het dorp er nog ongewijzigd uit: twee haaks op elkaar staande wegen die elkaar kruisen. In drie kwadranten staan enkele huizen en in het vierde de kerk. In dit piepkleine dorp is de kerk de enige gezamenlijke accommoda-

tie. Het gebouw fungeert dan ook als dorps huis, concertruimte, lezingenzaal, dorpsociëteit, kortom de kerk is dé plek van het dorp. Daarnaast staat de toren centraal in een wijde omgeving. Vanaf de trans is een overweldigend uitzicht te genieten. Saaxumhuizen centraal!

De exploitatie van de kerk is en blijft in handen van de plaatselijke commissie Saaxumhuizen, in samenwerking met Dorpsbelangen en sociëteit De Gloazekiekers.

Het is dan ook mede te danken aan de commissie, dat de kerk gerestaureerd kan worden. Van oudsher wordt er ieder jaar een rommelmarkt georganiseerd. Van de opbrengst worden concrete restauratieprojecten ten behoeve van de kerk uitgevoerd. Helaas werd dit voorjaar de markt voor de laatste keer georganiseerd.

Na de bouwvak dit jaar zal gestart worden met de restauratie van de kerk. Momenteel is het onverantwoord om op de torentrans te staan. Deze zal volledig worden hersteld. Binnen in de kerk worden veel verbeteringen aangebracht: er komt uitbreiding van de elektriciteit, vloeren worden gerepareerd en de ruimte waar bijeenkomsten georganiseerd kunnen worden, zal worden uitgebreid. Naast alle modernisering en vernieuwingen: ook de originele kolenkachel zal straks hopelijk weer gebruikt kunnen worden!

De restauratie is met name mogelijk dankzij een grote subsidie van het rijk. Eveneens zijn er belangrijke financiële bijdragen uit het Europese LEADER-fonds van de provincie Groningen van de Gemeente Winsum.

Tour des Cimetières

Op donderdag 21 juli en dinsdag 18 oktober aanstaande worden weer nieuwe Tours des Cimetières georganiseerd. Met de Tour des Cimetières willen Arriva Touring en de Stichting Oude Groninger Kerken het publiek laten kennismaken met de schoonheid van Groninger kerkhoven. De grafstenen in onze provincie zijn vaak rijk aan symboliek en poëzie en bevinden zich op bijzondere plekken. Houd voor het programma de website www.groningerkerken.nl in de gaten! De opgave voor de tochten loopt als altijd via Arriva Touring.

ZomerJazzFietsTour

Op de laatste zaterdag van augustus gaat de 25e ZomerJazzFietsTour van start. Langs een prachtige route door het Reitdiepgebied, ten noordwesten van de stad Groningen, kan een keuze gemaakt worden uit 28 concerten in middeleeuwse kerkjes en boerenschuren. Volgens beproefd concept kan per fiets de nieuwe jazz worden verkend. Op vrijdag 26 augustus vindt De Proloog plaats: start 21.00 uur in De Machinefabriek, Groningen. De voorverkoop start in juli. Verkoopadressen: VVV Groningen, Plato, Swingmaster, Noorderzon Kiosk en VVV Winsum. Meer informatie via www.zjft.nl.

Muzikale fietsroute

Na het grote succes van vorig jaar organiseren de Stichting Rottumer Kerk en de Stichting Nicolaaskerk Oldenzijl opnieuw een muzikale fietsroute waarin men kennis kan maken met het Hogeland, zijn rijke historie en prachtige landschap, omlijst door een grote diversiteit aan muziek. Op zondag 28 augustus zijn in negen historische kerken verschillende soorten muziek te beluisteren. De musici zijn afkomstig uit de regio. Het programma is zo veelzijdig dat er meer te horen is dan op één dag mogelijk is. U kunt dus een programma samenstellen naar eigen smaak en voorkeur. Meer informatie te vinden op de website www.nicolaaskerkoldenzijl.nl.

'White Label' door Solace I Guess

Solace I Guess is de naam waaronder de in Kameroen opgegroeide Anne van Slageren multimediale voorstelling verzorgt. Voor dit project werkt hij samen met de uit West-Afrika afkomstige schrijver en performer Bruce Cerew. Onder de naam 'White Label' verzorgen zij een voorstelling die gaat over

twee mannen, een donkere en een blanke, die samen zijn opgegroeid in Afrika. Ze raken elkaar uit het oog, maar komen elkaar in Nederland weer tegen. Ze onderzoeken wat hen nog verbindt en wat hen, behalve de manier waarop ze hier in Nederland terecht zijn gekomen, van elkaar doet verschillen. De voorstelling is gebaseerd op twee echte levensverhalen en gaat over de ontmoeting van en worsteling tussen twee culturen. In de voorstelling zijn liedjes en filmbeelden van Anne van Slageren verwerkt. De regie van deze productie is in handen van Javier López Piñón, die zowel opera maakt als producties in Zuid- en West-Afrika. Meer informatie: <http://www.solaceiguess.com> De voorstelling wordt vier maal gespeeld in kerken van de Stichting:

Open Monumentendag

- vrijdag 9 september: Westerwijtwerd;
- zaterdag 10 september: Midwolde;
- zaterdag 24 september: Noordwijk;
- zaterdag 1 oktober: Kiel-Windeweer.

De aanvangstijd is steeds 21.00 uur, de entree bedraagt € 10,00.

De jaarlijkse Open Monumentendag vindt in 2011 plaats op zaterdag 10 en zondag 11 september. Het thema van de 25e editie van dit evenement is 'Nieuw gebruik - Oud gebouw' en gaat over herbestemming. Gedurende het monumentenweekend zullen ook in de kerken van de Stichting Oude Groninger Kerken tal van activiteiten worden verzorgd. Binnenkort worden deze bekend gemaakt op de website www.groningerkerken.nl.

Schrijver in de kerk

Op zondag 18 september zal weer een editie van 'Schrijver in de kerk' worden georganiseerd in de Amshoff te Kiel-Windeweer. Bij de vorige afleveringen waren respectievelijk

In alle kerken die de Stichting Oude Groninger Kerken beheert worden bijzondere activiteiten aangeboden. In deze rubriek lichten we een aantal daarvan uit.

Voor een compleet en actueel overzicht kunt u terecht op de website www.groningerkerken.nl/agenda.

Mocht u geen beschikking over een internetverbinding hebben, dan kunt u contact opnemen met het secretariaat van de Stichting. De medewerkers kunnen u van een papieren agenda voorzien.

Bart Chabot, Jessica Durlacher en Margriet Brandsma te gast. Kijk voor meer informatie op de website www.groningerkerken.nl.

Tocht om de Noord

Op 24 en 25 september is het weer zover: dan zal er een nieuwe Tocht om de Noord worden georganiseerd. Dit jaar wordt de tweede regel van het Groningse volkslied – 'Van Drenthe tot aan 't Wad' – bewandeld, met als thema 'proeven'. In deze tocht loopt u door 22 verschillende dorpjes en mooie landschappen. De wandeling voert u ook in bijzondere gebouwen, waaronder een aantal kerken van Stichting. Ook meelopen? Meldt u zich dan aan via de website www.tochtomdenoord.nl.

Orgelexcursie

Op zaterdag 1 oktober wordt weer een orgel-excursie georganiseerd, dit maal naar het Westerkwartier. De tocht voert langs de orgels van Midwolde, Grijpskerk, Doezum en Noordwijk. Ieder jaar organiseert de orgelcommissie twee excursies en zij zorgen ook voor de begeleiding. U vindt hierover meer informatie op de website www.groningerkerken.nl.

'Tussen regentenmentaliteit en populisme. Nederlandse democratie vanaf de negentiende eeuw'

Onder deze titel wordt op zondag 2 oktober de negentiende Nederlandse Cultuurlezing gehouden. Deze jaarlijkse voordracht is ontstaan uit een initiatief van de Stichting Oude Groninger Kerken en wordt daarom gehouden in een van de kerken van de Stichting. De lezing van 2011, georganiseerd door de Senioren Academie, vindt plaats in de oorspronkelijk dertiende-eeuwse Martinuskerk van Middelbert. Spreker is prof.dr. Henk te Velde, hoogleraar Vaderlandse geschiedenis aan de Universiteit Leiden.

Sinds de jaren zestig wordt de Nederlandse politiek regelmatig een ‘regentenmentaliteit’ verweten. Maar is de politiek hier regentesker dan die van andere landen? In zekere zin heeft de democratie in Nederland zich altijd bevonden in het spanningsveld tussen regentenmentaliteit en populisme. Wat leert dat over de democratie in Nederland en misschien wel in het algemeen?

Opgave voor de Cultuurlezing kan tot 16 september via www.hovoseniorenacademie.nl. De toegangsprijs bedraagt € 7,50; donateurs van de Stichting Oude Groninger Kerken betalen € 2,50.

Jan Reemeijer: ‘Behouden Vaart’

Jan Reemeijer (Leeuwarden 1955) woont vanaf 1965 in de stad Groningen. In 1984 begon hij met zijn studie op de kunstacademie Minerva en studeerde in 1990 af. Tijdens zijn opleiding experimenteerde hij veel met allerlei soorten materiaal, onder andere met porselein. Ook werd hij beoëid door organische vormen. Die laatste zag je bijvoorbeeld terug in de in klei uitvergroot weergegeven zaden.

Reemeijer laat zich inspireren door de natuur: groei en bloei, maar ook afbraakprocessen als roesten en verrotten zijn thema’s in zijn werk. Hij is eveneens bezig met constructie en destructie. Dingen die door een ander bij het grofvuil worden gegooid, vinden in zijn kunstwerken een waardevolle plaats. Hergebruik is voor hem een uitdaging. De functie die iets eerst had, heeft dan een andere betekenis gekregen. Dat boeit deze kunstenaar.

Op het ogenblik maakt Jan Reemeijer schepen waarbij hij meerdere materialen gebruikt. Het uitgangspunt is klei maar verder kun je er de meest onverwachte materialen in terugvinden. Hierover vertelt hij:

‘Sinds enige jaren ben ik in de ban van schepen. Mijn grootouders hebben als binnenvaartschipper gevaren in Groningen, Friesland en Drenthe. Schepen hebben iets vluchtigs, tijdelijks, geen vaste plaats. Schippers zijn sterk afhankelijk van de natuurlijke elementen. Dat spreekt mij aan: werken met natuurlijke materialen en kleuren. Als basis materiaal gebruik ik klei. Als accessoires gebruik ik wat ik op mijn pad tegen kom: afvalhout, gebruikt ijzer, afgedankt touw, koper, glas en papier. Mijn werkstukken hebben een vrolijke en sierlijke aanblik en zijn geen perfecte schaalmodellen. Afbeeldingen van schepen van over de hele wereld neem ik als voorbeeld en vervolgens laat ik mij leiden door gevonden materialen. Een fietsketting, jasbeschermer, kraanzeefjes en omgesmolten bierflesjes, remschijven en uitlaten inspireren mij tot nieuwe vormen.’

De expositie ‘Behouden Vaart’, keramiek met mixed media, is van 14 juni t/m 26 augustus te zien in het Glazen toegangsgebouw van de Remonstrantse Kerk te Groningen, Coehoornsingel 14. Open maandag t/m vrijdag van 9.00-16.30 uur.

Heilige Graal of simpel vaatwerk?

De Stichting Oude Groninger Kerken toont in de periode 7 april t/m 30 september een kleine collectie avondmaalskannen van aardewerk en kristalglas. Relatief eenvoudige materialen, waarvan de eigenschappen zich tegelijkertijd bij uitstek lenen voor decoratie door middel van beschildering en gravering. Op de kannen is dit uitbundig toegepast. Ook de gebruikte reliëfwerking springt direct in het oog. Hierdoor hebben ze een volstrekt andere uitstraling dan de veel bekendere avondmaalskannen van zilver.

Historische achtergrond

Toen het protestantse avondmaal in de zestiende eeuw werd ingesteld, wilde men dit zo dicht mogelijk laten aansluiten op de maaltijd in de eigen huiselijke sfeer. Dit vanuit de overtuiging dat het laatste avondmaal van Christus met zijn leerlingen – dat men met dit sacrament wilde gedenken – eveneens in een zeer eenvoudige, huishoudelijke setting had plaatsgevonden. Kostbare edelmetalen als goud en zilver die voorheen in de christelijke traditie bij de viering van dit sacrament werden gebruikt, achtte men

daarom eigenlijk niet geschikt. Materialen als tin, glas en/of aardewerk vond men veel passender.

Vanaf de zeventiende eeuw werd onder invloed van toenemende rijkdom van kerkbesturen en particuliere begunstigers van de kerkelijke gemeenschappen – en de behoefte deze rijkdom te laten zien – zilver toe nog slechts incidenteel gebruikt. Daarbij komt dat van deze breekbare objecten in de loop der tijd het nodige is gesneuveld. Dit maakt de getoonde kannen tot unieke objecten.

Meervoudige waardering

De waardering voor deze glazen en aardewerken kannen is meervoudig. Door de ‘gewoonheid’ van de materialen refereren ze sterk aan eenvoudig, huishoudelijk gebruikt vaatwerk. Tegelijkertijd maken de toegepaste decoratietechnieken ze tot zeer sierlijk gestileerde objecten.

Hun hoedanigheid laat zich tot op zekere hoogte vergelijken met die van de heilige graal. De graal is, in de middeleeuwse legenden rondom koning Arthur, de feitelijke beker die Christus fysiek zou hebben gebruikt bij het laatste avondmaal. Deze zou zich nog altijd ergens ter wereld bevinden. In de middeleeuwse kunst werd de graal als zeer kostbaar verbeeld, bijvoorbeeld van goud of ingelegd met edelstenen. Bij nader inzien echter is men van mening dat de graal – als deze al bestaat – niet van een kostbaar, maar juist van een zeer eenvoudig materiaal gemaakt moet zijn, bijvoorbeeld van hout, aardewerk of glas, aangezien de arme Christus niet uit een gouden beker gedronken zal hebben. Hoe simpele voorwerpen toch heel kostbaar kunnen zijn.

Aardewerken schalen

De presentatie is aangevuld met drie aardewerken schalen afkomstig uit de kerk van Zuurdijk. Ze zijn Chinees blauwwit beschilderd en fungeerden als broodschalen tijdens het avondmaal. Niet helemaal duidelijk is waarom hiervoor oosterse keramiek is gebruikt. Vermoedelijk komen de stukken uit een schenking of legaat van een rijk gemeentelid aan de kerkgemeenschap. Dit geldt misschien ook voor de zeventiende eeuwse kan van Breede, waarop eveneens een Chinese, figuratieve, voorstelling is te zien.

5 Fragment van de grafzerk voor Wytzia Nunninchof (nr. 4)

Er is bewust voor gekozen om de kwartieren van haar eerste man af te beelden en niet die van haar tweede man, Johan van Ballen. Waarschijnlijk is de zerk in opdracht van haar kinderen uit het eerste huwelijk vervaardigd. Het kwartier Alberda is fantasie. Op die plaats hoort eigenlijk het wapen van de familie Ywesma te staan, maar vermoedelijk wist men in 1604 al niet meer wat het wapen van deze honderd jaar eerder uitgestorven familie was of überhaupt dat de betreffende overgrootmoeder tot dat geslacht behoorde. Waarom het wapen Alberda daar geplaatst is, weten we niet zeker, misschien omdat de familie Ywesma uit dezelfde buurt afkomstig was als de Alberda’s of anders omdat de familie Fraylema hetzelfde geslacht is als Alberda en dat men die verwantschap tot uitdrukking wilde brengen. Daar die relatie nog tot in de zeventiende eeuw erfrechtelijke consequenties had, geeft het foutieve kwartier eigenlijk een beter beeld.⁷ De Overijsselse familienaam Van Dedem werd overigens vergroningst tot ‘Deema’.

Een literair hoogstandje

Uit de plaatsing van de wapens ten opzichte van elkaar is doorgaans de verwantschap tussen de wapenvoerders te lezen, al of niet aan de hand van kennis over de betreffende familie. Van een echtpaar, bijvoorbeeld de ouders van de overledene, worden de wapens meestal naast elkaar geplaatst, de man links en de vrouw rechts. Om hun verbondenheid aan te geven worden beide wapens soms onder één helm geplaatst met daarop het helmteken van ’s mans familiewapen. De huwelijksband kan door verschillende symbolen nog worden benadrukt, bijvoorbeeld door zogenaamde liefdesknopen, in elkaar verstrengelde linten of touwen die om de wapens heen slingeren. Deze liefdesknopen vinden we op de zerk van Wytzia Nunninchof († 1660), vrouw van dr. Johan van Swinderen.⁸

⁷ Zie R.H. Alma, ‘Grovens’ erven’, in E. de Boer (m.m.v. R. Alma), *De stichter, de stukken, de schenkers van het Benedictijnenklooster Feldwerd of het Oldenklooster bij den Dam*, [Spijk] 2004, pp. 390-455, ald. 416.

⁸ GDW, nr. 1571

6 (links) Fragment van de grafzerk voor Sasscher van Heringa, met de kwartieren van zijn schoonouders Aebinga en Alma (nr. 5)

7 (rechts) Grafzerk voor Sasscher van Heringa (nr. 5)

Alleen voor haar is een grafscript aangebracht; blijkbaar is haar echtgenoot bij zijn tweede vrouw begraven. Het Latijnse vers van de hand van Franciscus Junius wordt in fraai Grieks een ‘Eteostichon’ genoemd, een tijdvers of chronogram. De letters I, V, X, L, C, D en M leveren opgeteld als Romeinse cijfers een totaal op met een betekenis: van de eerste twee verzen het geboortjaar (*annus natalis*), van de laatste twee het overlijdensjaar (*annus emortalis*). En alsof dat nog niet knap genoeg is, is de Latijnse tekst ook nog eens in een bepaald metrum (versvoet) geschreven: in dit geval twee zogenaamde ‘disticha’ (‘Wýtzia tér denós binís minus égerat ánnos // Nón plurés! Plurés / víveret fáta negánt’). Om een indruk van de klank te geven volgt hier een vrij letterlijke vertaling, in hetzelfde metrum, zodat het bij hardop voorlezen op dezelfde manier loopt als het Latijn. Ook de vertaling is een chronogram: optelling levert eveneens de jaren 1632 en 1660. De W telt voor twee V’s, de Y voor twee I’s, de U telt als V en de J als I, zoals gebruikelijk bij Nederlandse chronogrammen. De vertaling is voor de aardigheid op rijm; de Latijnse tekst rijmt niet.

HAAR GEBORTEJAAR:

DÉRTIG JÁÁR, TWEE LÁGER, ZÍJN AAN WÝTSKE GEGÉVEN

MÉÉR HEEFT NÍÉT HET LÓT — HÁÁR NOG TÓÉGESTÁÁN.

HAAR OVERLIJDENSJAAR:

GÍJ STREKTE ÁL HET SCHÓNE GESLÁCHT TOT GLÓRIE, SLECHTS ÉVEN:

LÁNGER KÓN GE NÍÉT, — MÓCHT GE NÍÉT BESTÁÁN.

8 Grafzerk voor Egbert Alberda (nr. 6)

9 Fragment van een grafzerk met wapens Gockinga-De Bringues (nr. 7)

Een Friese burgemeester van Groningen

Dikwijls zegt de vorm van een wapenschild iets over de wapenvoerder: een gehuwde vrouw wordt vaak een ovaal schild gegeven en een ongehuwde vrouw een ruitvormig schild. Hiervan zijn verschillende voorbeelden in de Martinikerkerk te vinden, maar van de regel wordt vaker afgeweken dan dat hij wordt gevolgd. Zo werd bij de zerken hierboven geen onderscheid in de vorm gemaakt, maar vinden we dat wel op de fraaie grafzerk (nr. 5) voor Sasscher van Heringa († 1565),⁹ een van de zeer weinige Friezen die in Groningen tot het stadsbestuur doordrong. Hoe hij in Groningen terecht kwam is aan deze zerk te zien: zijn schoonmoeder stamde uit de Groninger families Alma en Jarges (rechtsonder op de zerk). Het wapen Alma was blijkbaar al niet meer bekend en is om het schildje toch te vullen weergegeven als een Friese adelaar en een gekroonde letter 'a' om aan te geven dat het een noordelijke familie betrof waarvan de naam met een 'A' begint. De wapens van de vrouwelijke voorouders zijn op deze zerk in een ruitvormig schild geplaatst. De namen van de geslachten waar de namen naar verwijzen, zijn niet opgenomen, maar de heraldische taal werd destijds door de tijdgenoten goed beheerst. Het wapen Alma zal men niet herkend hebben, maar dat van het geslacht Jarges was aan iedere Groninger die er toe deed, bekend.

Sasschers vrouw was erfgenaam van verschillende goederen in de stad en provincie Groningen en dat zal voor dat echtpaar de aanleiding zijn geweest om metterwoon naar

deze stad te verhuizen. Dat voor Sasscher de Groninger afkomst van zijn vrouw van belang was, blijkt bovendien uit het feit dat ook haar kwartieren op zijn grafzerk zijn opgenomen: meestal worden van een man alleen zijn eigen kwartieren, en niet met die van zijn vrouw afgebeeld.

De zerk is opvallend fraai gehouden. In het algemeen zijn de grafzerken in de provincie Groningen uit deze periode aanzienlijk eenvoudiger. Het is dan ook zeker dat de steenhouwer uit Friesland kwam, waar de steenhouwerskunst in de zestiende eeuw op een hoog niveau stond. Opvallend is dat Anna de Ligne, voor wie de andere renaissancezerk op het koor vervaardigd is (nr. 17), eveneens in 1565 overleed. Wellicht dat voor de zerken van beide overledenen de opdracht ongeveer tegelijkertijd verstrekt is.

Latere vormgeving

De wijze waarop de kwartierwapens van Sasscher van Heringa zijn aangegeven, is typerend voor de vrije manier waarop dat in het zestiende-eeuwse Groningen gebeurde. De zerk (nr. 6) van Egbert Alberda († 1604)¹⁰ geeft de wapens van het voorgeslacht al meer in de strakke volgorde die in de zeventiende en achttiende eeuw gebruikelijk werd: in het midden het eigen wapen en aan weerszijden de kwartieren van de vader en de moeder. Opvallend aan deze zerk is de ronkende Latijnse tekst waarin de loftrompet over de overledene wordt gestoken. De steen is in dezelfde opmaak vervaardigd als die voor Egberts oom Frederick Coenders († 1618) (nr. 11) en blijkbaar door dezelfde steenhouwer vervaardigd.

In de formele beschrijving van een wapen worden de kleuren en de figuren ('stukken') beschreven. Dat biedt echter nog veel vrijheid voor de steenhouwer of kopergieter. De grafzerken op het koor van de Martinikerkerk laten de grote diversiteit zien in de ontwikkelingen van de zestiende tot de achttiende eeuw. Het messing ornament op de zerk (nr. 7) van Scato Ludolf Gockinga († 1737) en Sophia de Bringues († 1760)¹¹ geeft bijvoorbeeld een schildvormig en een ovaal wapenschild, maar dan in de weelderige vorm die het rococo kenmerkt. Ook de versierselen rond het schild hebben weinig overeenkomsten met die op de grafzerken hierboven.

Nieuwe families

De grafzerk (nr. 8) voor Petrus Eissinghe († 1638)¹² geeft net als die van Egbert Alberda een uitgebreide Latijnse tekst, die in vertaling luidt: 'Petrus Eissinghe, die langs ambten van opklimmende waardigheid tot het hoogste opklim, verzadigd met wereldlijke glorie en met het vergankelijke leven, verlangend naar het hemelse, heeft zijn onsterfelijke deel aan God teruggegeven en verlangde zijn sterfelijk deel door deze aarde te laten bedekken. Hij was burgemeester van Groningen, oudste voorzitter van de stadsraad, eerste curator van de academie en ouderling van de kerk toen hij overleed op 18 april 1638, oud 64 jaar. Dit monument plaatste Aurelia Verrutius, zijn zeer treurige weduwe'.

Zoals uit de tekst te lezen is, was Petrus Eissinghe een nieuwkomer in het Groninger stadsbestuur. Ook uit de heraldiek blijkt dit: naast zijn wapen staat niet dat van zijn moeder, zoals gebruikelijk zou zijn, maar dat van zijn vrouw. De familie Verrutius was ook nog niet zo lang tot de hoogste regionen doorgedrongen, maar had in het begin van de zeventiende eeuw in elk geval meer aanzien dan het geslacht Eissinghe. Van voorvaderlijke kwartierwapens werd afgezien, wat gezien de betrekkelijk eenvoudige afkomst van het echtpaar verklaarbaar is.

Enkele generaties later was de familie Verrutius nauwer verwant geraakt aan de oudere Groninger geslachten. Het messing ornament (nr. 9) met de wapens Verrutius, Gockinga, Van Beyma en Clant uit omstreeks 1680¹³ heeft betrekking op het echtpaar Jan Verrutius en Luitje Gockinga, die in 1672 huwden. De linkerwapens zijn die van de ouders van Jan, de rechter- van die van Luitje. De moeder van Luitje, Catharina Clant, wordt herdacht in zerk nr. 15. Zij stamde als enige van de vier kwartieren uit een oud stad-

¹¹ GDW, nr. 1585.

¹² GDW, nr. 1567.

¹³ GDW, nr. 1676.

10 Grafzerk voor Petrus Eissinghe (nr. 8)

Groninger geslacht; de overige drie families waren in het begin van de zeventiende eeuw tot aanzien gekomen. Er werd dus bewust voor vier kwartieren gekozen, en wel in de vorm van één gevierendeeld wapenschild.

11 Fragment van de grafzerk voor een lid van de familie Verrutius (nr. 9)

⁹ GDW, nr. 346.

¹⁰ GDW, nr. 1517.

12 Fragment van de grafzerk voor jonge Johan Horenken (nr. 10)

Oude eenvoud

Met het messing ornament (nr. 10) voor de jonge Johan Horenken († 1557)¹⁴ gaan we zichtbaar terug in de tijd. De wapenschilden van zijn beide ouders worden zonder opsmuk getoond. De asymmetrische schilden herinneren aan de militaire achtergrond van de heraldiek. De inkeping aan de linkerzijde van het rechterschild is een relict van de ruimte die werd uitgespaard om een lans in te laten rusten. Het linkerschild is in spiegelbeeld geplaatst uit hoffelijkheid ('courtoisie') van de vader jegens de moeder. Dat verschijnsel is ook te zien als we het wapen Gockinga op

14 Grafzerk van Wolter Sighers en Elteke Gruys (nr. 13)

13 Grafzerk (oorspronkelijk) voor Frederick Coenders (nr. 11)

de zerken nr. 7 en nr. 9 vergelijken: de adelaar is daar steeds zo geplaatst dat hij zijn rug niet toekent aan het wapen van de partner.

Hergebruik

De volgende zerk (nr. 11) is oorspronkelijk vervaardigd voor de kinderloos overleden Frederik Coenders († 1618),¹⁵ maar later hergebruikt door zijn achternicht Gesina Alberda († 1655) en haar man Antoni Polman († 1662). De wapens die langs de rand en aan het hoofd van de zerk zijn afgebeeld, bleven echter behouden en die geven daarom alleen de kwartieren van Gesina's moeder weer. De inhoud van het oorspronkelijke grafschrift van Frederik Coenders is gelukkig nog overgeleverd omdat het genoteerd is voordat het verwijderd werd. Het is een lange Latijnse tekst zoals wij die ook al zagen op de vrijwel identieke grafzerk van Fredericks oomzegger Egbert Alberda (nr. 6).

In het voorbijgaan noemen we nog de twee eenvoudige zerken (nrs. 12 en 14) zonder tekst maar met de wapens van het echtpaar Lucas Alting en Rebbecca Wiarda († 1692),¹⁶ vermoedelijk voor Rebecca en/of haar kinderen. Het wapen Wiarda geeft een zwaan, herkenbaar aan de in de heraldiek gebruikelijke kroon om de hals.

Van adelaar tot raaf

Op een andere zeventiende-eeuwse zerk (nr. 13) van Wolter Sighers († 1629) en Elteke Gruys († 1658)¹⁷ treffen we een

14 GDW, nr. 344.

15 GDW, nrs. 1528 en 1564.

16 GDW, nr. 1678.

17 GDW, nr. 1539.

15 Grafzerk voor Anna de Ligne, 1565 (nr. 15)

inmiddels bekend wapen aan: het familiewapen Sighers is hetzelfde als dat van de familie Gockinga op zerken nrs. 7, 9 en 16. Zij stamden vermoedelijk van één gemeenschappelijke stamvader. De adelaar komt later ook voor als raaf en via het wapen van de familie De Sighers ther Borch is dit dier opgenomen in het wapen van de oude gemeente Eelde en de huidige gemeente Tynaarlo.

De dochter van de hertog

De prachtige renaissancegrafzerk (nr. 15) voor Anna de Ligne de Barbançon († 1565)¹⁸ is voor Groningen uniek vanwege het Franse grafschrift. Het is dan ook een bijzondere dame die hier rust. Anna de Ligne was een bastaarddochter van Johan de Ligne, hertog van Arenberg, stad-

18 GDW, nr. 347.

19 GDW, nr. 1549.

20 GDW, nr. 1521.

21 Zie J.P.J. Postema, Johan van den Corput 1542-1611. Kaartmaker, vestingbouwer, krijgsman, Kampen 1993.

16 Grafzerk voor Catharina Clant (nr. 16)

houder van Groningen namens Philips II die in 1568 in de slag bij Heiligerlee tegen de troepen van Lodewijk van Nassau sneuvelde. Anna was in 1564, nog geen jaar voor haar dood, met de Groninger burgemeester Johan van Ballen gehuwd, een van de leidende Spaansgezinde burgemeesters van de stad Groningen. Hij hertrouwde met Willem Mulert, die we hierboven reeds ontmoetten (zerk nr. 3). De zerk geeft de kwartieren van haar en haar man.

Militairen

Ook met Catharina Clant († 1638), vrouw van kapitein Eppo Gockinga, hebben we hierboven reeds kennis gemaakt. Haar zerk (nr. 16) geeft zoals gebruikelijk de wapens van haar man en haarzelf.¹⁹ De eenvoudige heraldische representatie wordt gecompenseerd door de overvloedige titulatuur van de 'edele eerentijke vrouwe' en haar man, de 'edelen eerentfesten ende manhaftten capitein'.

Onder de grafzerk (nr. 17) voor Johan van de Kornput († 1611)²⁰ ligt een bekende Nederlander, hoewel deze militair, kaartmaker en vestingbouwer in Groningen zelf geen grote roem geniet.²¹ In de Latijnse tekst worden zijn

Een bijzonder verhaal Het gedoemde kerkhof van het Faan

IN DECEMBER 1826 BOGEN DE KERKVOOGDEN EN NOTABELEN VAN OLDEKERK, NIEKERK EN HET FAAN ZICH OVER DE VRAAG OF DE KERK VAN FAAN AFGEBROKEN EN HET KERKHOF VERKOCHT MOEST WORDEN. DE KERK WAS GEBOUWD IN 1613 ALS VERVANGER VAN EEN IN VERVAL GERAACKE MIDDELEEUWSE VOORGANGER. DE HERBOUW WERD UITGEVOERD OP INSTIGATIE VAN ERNST VAN MILLINGHA, TOENMALIG BORGHEER VAN BIJMA, DIE ZIJN NAAM DOOR MIDDEL VAN EEN GEDENKSTEEN IN DE OOSTWAND VAN DE KERK HAD LATEN VEREEUWIGEN.

Voor de afbraak werden verschillende redenen ingebracht. Meer dan zestig jaar werden er al geen diensten meer gehouden en de eens gewijde ruimte was vervallen tot een opbergplaats van gereedschap. Tot voor kort had het kerk-

gebouw maar weinig onderhoud gevraagd, maar nu de kerk ernstig ging verzakken en er een grote scheur in één van de muren was gekomen, was er een kostbare ingreep nodig om de kerk te herstellen. Naast de plannen om de kerk op afbraak te verkopen, wilden kerkvoogden en notabelen ook het kerkhof met de kaprijpe bomen van de hand doen.

Bij de besprekingen kwam een pijnlijk punt aan de orde, namelijk dat de inwoners van het Faan weigerden hun doden daar te begraven. Het was nog maar kort geleden dat stervenden smeekten om niet naar het kerkhof van het Faan te worden gebracht, maar naar dat van Niekerk. Volgens de Faner bevolking lagen kerk en kerkhof 'in het midden van het bosch van de Heer van Bijma, en daar er geen klokhuis noch klok op de kerk ter verluiding der doden aanwezig is en uithoofde van de ligging in dat bosch zelve, zien de ingezetenen van het Faan met groot weerzin hunne doden aldaar begraven'. Kennelijk boezemden het gebrek aan klokgelui bij de begrafenis en het onheilsprekende donkere bos de inwoners van het Faan veel angst in, waardoor hun bijgeloof werd aangewakkerd.

17 Grafzerk van Johan van de Kornput (nr. 17)

verdiensten genoemd: 'Johan van de Kornput, zoon van Johan, heeft de Heer gediend [= overleed] op 17 september 1611, oud 69 jaar, nadat hij 43 jaar lang voor de Nederlanden tegen Philips II, koning van Spanje, krachtig gestreden had. Grafschrift van Johan van de Kornput: 'Voor de dappere ridder, voorzienige veldheer, tweede Vitruvius [= Romeins architect en schrijver], door deze kleine heuvel bedekt, heeft Petrus Pappus van Tratzberg [= een Groninger garnizoenscommandant] ter herinnering aan zijn vriend deze steen geplaatst'.

Overige zerken

Daarmee hebben we de opvallendste zerken op het koor besproken. Een klein, achttiende-eeuws zerkje (nr. 18) draagt verder de wapens van twee Friese adellijke families Unia en Van Burmania²² en bedekte misschien het lichaam van een kind van dit echtpaar. Evenmin van een duidelijke tekst voorzien is een zerk (nr. 19) met de letters I.S.G.V.E.²³

²² GDW, nr.1693.

²³ GDW, nr.1660.

18 Fragment van de grafzerk van Georgius van Ewsum? (nr. 19)

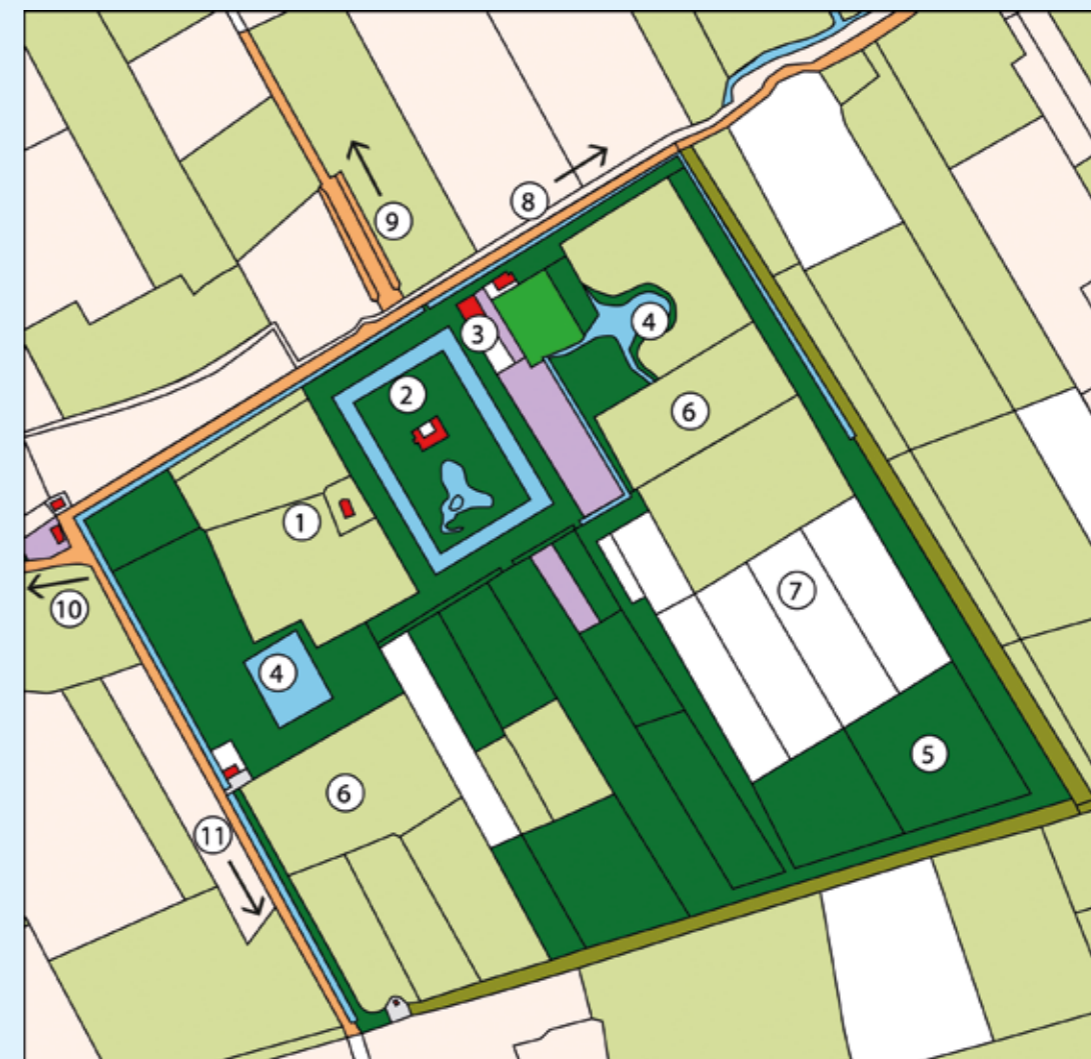
Vermoedelijk is hiermee een lid van een bastaardtak van de familie Van Ewsum bedoeld, wat afgeleid kan worden uit het helmteken (een reiger) boven het overigens ruw weggekapt wapenschild. Wellicht betrof dit Georgius van Ewsum, die overleed omstreeks 1632.

Besluit

Hiermee eindigt deze heraldische en funeraire verkenning langs de grafzerken op het koor van de stad-Groninger Martinikerk. Hoe klein dit aantal vrij willekeurig gekozen grafzerken ook is, de goede beschouwer kunnen zij al veel leren over de ontwikkeling van de heraldiek in Groningen. De duizenden grafzerken die in de Groninger kerken bewaard zijn gebleven, vormen voor velen de enige persoonlijke uitingen die ons meer leren over hun zelfbeeld en positie in de maatschappij.

Redmer Alma (redmer.alma@hetnet.nl) studeerde wiskunde en geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen en publiceert op het gebied van de adelsgeschiedenis, heraldiek en grafsculptuur in Noord-Nederland.

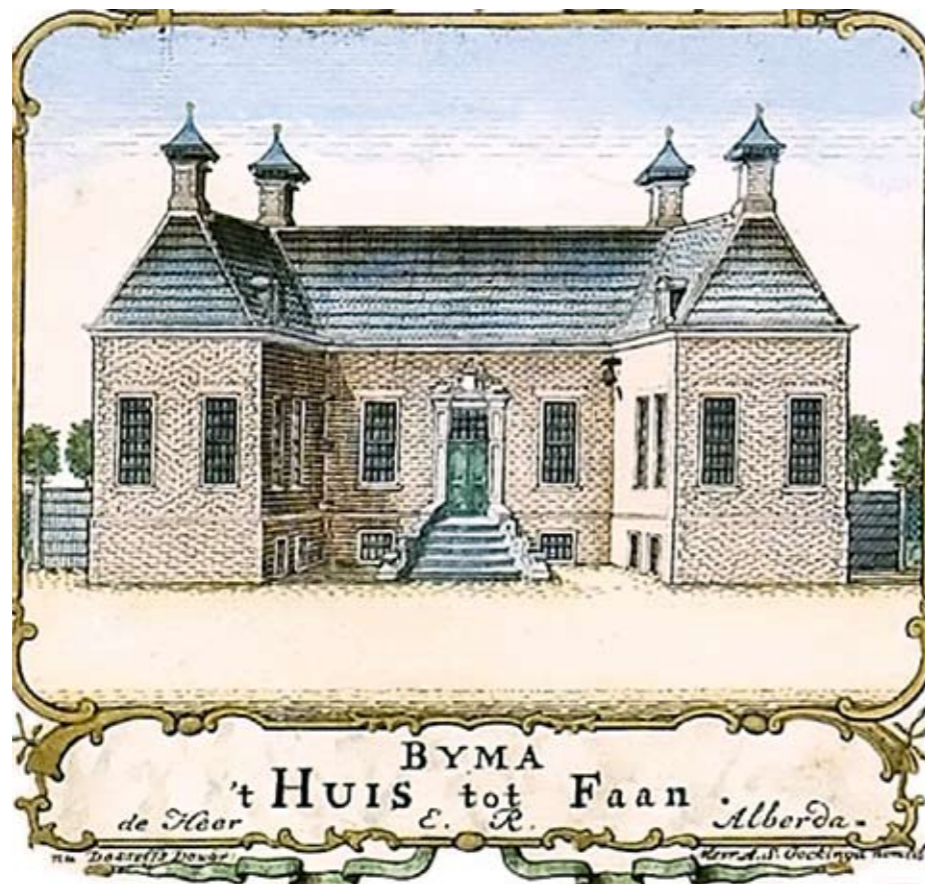
ALLE FOTO'S: REGNERUS STEENSMA, BUITENPOST

Legenda

- 1 Kerk en kerkhof
- 2 Borg met borgterrein
- 3 Schathuis
- 4 Waterpartijen voor vermaak
- 5 Bos (donkergroen)
- 6 Weiland (lichtgroen)
- 7 Bouwland (wit)
- 8 Weg naar Enumatil en Midwolde
- 9 Laan van Bijma naar het Hoendiep
- 10 Weg naar Brittil en Zuidhorn
- 11 Weg naar Niekerk en Oldekerk

Tekening: Kampen en Kampen

Afbeelding van de borg Bijma op de kaart van Theodorus Beckeringh uit 1781

Maar waarschijnlijk had hun angst nog een andere achtergrond, waarvan niet hardop werd gerept. Rond de borg Bijma hing nog altijd de angstaanjagende herinnering aan de executie van de 22 mannen in Zuidhorn in 1731, ter dood gebracht op verdenking van 'sodomie'. De onschuldige mannen waren het slachtoffer geworden van de machtswellust van Rudolf de Mepsche, heer van het Faan, en van de dweepzieke dominee Henricus Carolinus van Bijler, de plaatselijke predikant. De doodvonnissen waren uitgesproken in de kerk van het Faan. Het is heel goed mogelijk dat het godshuis in onbruik raakte doordat de bevolking na deze diep ingrijpende gebeurtenis geen voet meer binnen durfde zetten. Toen het kerkbestuur in 1827 toestemming kreeg om kerk en kerkhof te verkopen, hoopte het zich tegelijkertijd te ontdoen van alle sombere gedachten die hier leefden.

De publieke veiling vond plaats op 13 december van genoemd jaar. De kerk werd verkocht voor f 297,-, het kerkhof voor f 67,- en de hoge bomen rond de kerk voor f 383,-. De sarcofaag die naast de kerk stond kreeg een plaats als sieraad in de tuin van de borg, terwijl de deksel voor de deur van het schathuis kwam te liggen. Bij de koop was een aantal bepalingen opgesteld. Zo was de 'grote grafzerk' die de grafkelder in de kerk afdekte niet bij de prijs inbegrepen. De koper moest deze grote steen naar de

borg brengen en de kelder met aarde opvullen. Verder mocht de kerk slechts tot op het maaiveld worden afgebroken, waarbij de vloeren wel mochten worden uitgenomen; 'het gebeente der begravenen' mocht niet worden 'veront-rust', en gedurende vijftig jaar mocht er niet in de grond worden gegraven. Ook werd bepaald dat de koper van het kerkhof de vrijgekomen grond in weiland diende te veranderen.

Ruim dertig jaar na de verkoop en afbraak van de kerk werd ook de borg Bijma verkocht en afgebroken. De restanten van de borg kwamen weer aan het licht toen het terrein in 1957 werd geëgaliseerd. Op de plek waar ooit borg en kerk stonden, ligt nu weiland; niets herinnert de toevallige voorbijganger nog aan dit adellijke huis en het kerkgebouw. Voor de lokale bevolking is dat anders. Hoewel angst en bijgeloof geen rol meer spelen, is men de gruwelijke gebeurtenissen van 1731 nog altijd niet vergeten.¹

Jan Oldenhuis (jfoldenhuis@hotmail.com) is oud-medewerker van de Groninger Archieven. Hij publiceert over uiteenlopende onderwerpen betreffende de Groninger geschiedenis.

¹ Voor dit onderzoek zijn de volgende bronnen geraadpleegd: RHC Groninger Archieven (RHC-GrA) Toegang 175 Provinciaal College van Toezicht, inv. nrs. 15, volgnr. 301 (20 nov. 1827), volgnr. 337 (18 dec. 1827). Inv. nr. 145, volgnr. 117 (22 mei 1827), volgnr. 304 (22 dec. 1727) Toegang 1099 inv. nr. 1746, volgnr. 8. Toegang 102 Notaris L.J. Wichers te Leek en Grootegast inv. nr. 48 volgnr. 210; A.J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden, 1839-1851, deel 4 s.v. 'Faan'; A. Pathuis, Groninger gedenkwaardigheden, Assen 1977, 1168.

Korte Hemmen, restauratie luidklok

Leek, N.H. Kerk, carillon

Klokken- en Kunstgieterij Reiderland

Simon Laudy
Dwarsstraat 8
9686 NE Beerta NL
0597 333160 / 0653335985

luidklokken torenuurwerken carillons kunstgieterij onderhoudsdienst
www.klokkengieterij.nl e-mail: laudy@klokkengieterij.nl

INSCRIPTIES IN NATUURSTEEN

DE SCHREEF

Voor ambachtelijke natuursteenbewerking, handmatige belettering en restauraties van:

gedenstenen / eerste stenen / gevelstenen / reliëfs
grafmonumenten / naamborden

ook voor advies bij, en uitvoering van eigen ontwerpen en ideeën

Bertus Onderwater Zijlvestweg 44 / 9962 TB Schouwerzijl (GN)
T (0595) 49 22 42 F (0595) 49 22 16
info@zijlvest.nl www.deschreef.nl

Van Oeckelenorgel te Vierhuizen

MENSE RUITER orgelmakers b.v.
Oosterseweg 13
9785 AD Zuidwolde (Gron.)
Tel. 050-3010550 - Fax 050-3010560
E-mail: menseruiter@wxs.nl
www.menseruiterorgelmakers.nl

Donateurs service

Plak hier uw
postzegel

Stichting Oude Groninger Kerken

Coehoornsingel 14

9711 BS Groningen

Plak hier uw
postzegel

Stichting Oude Groninger Kerken

Coehoornsingel 14

9711 BS Groningen

naam _____

m v *

adres _____

postcode _____

woonplaats _____

e-mail _____

handtekening _____

telefoonnummer overdag _____

(*a.u.b. aankruisen)

Plak hier uw
postzegel

Stichting Oude Groninger Kerken

Coehoornsingel 14

9711 BS Groningen

Plak hier uw
postzegel

Stichting Oude Groninger Kerken

Coehoornsingel 14

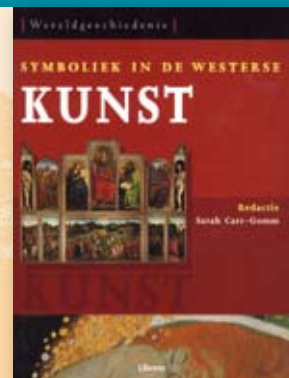
9711 BS Groningen

Symboliek in de westerse kunst

Symboliek in de westerse kunst is een gezaghebbend, wetenschappelijk verantwoord en boeiend geschreven boek over schilderkunst en haar symbolische waarde. Dit boek behandelt de belangrijkste schilders vanaf de middeleeuwen tot de twintigste eeuw en geeft daarbij tendensen weer en biedt aanwijzingen om de grootste kunstwerken beter te begrijpen. Dankzij deze brede insteek is het een ideaal overzicht van de westerse schilderkunst. Dit boek laat zien hoe belangrijk symbolen zijn in de kunst en hoe abstracte concepten of eigenschappen worden belichaamd door een menselijke vorm. Symboliek in de westerse kunst is te lezen zonder uitgebreide voorkennis en dat maakt het een uiterst toegankelijk boek en een uitstekende gids door de boeiende wereld van de schilderkunst en haar symbolen. In het volgende tijdschrift vindt u een ander deel uit deze reeks.

vaste prijs € 9,95

Het grote geschiedenisboek van de Ommelanden

Zo'n 2500 jaar geleden trokken boeren van schrale zandgronden naar de vruchtbare klei in het noorden. Daar, dicht bij zee, zochten ze de hoogste plekken op. Ommelanders werden ze genoemd, omdat hun dorpen in een boog om de stad Groningen lagen. Een slag mensen dat van zich af wist te bijten als hun vrijheid, lijf en goed bedreigd werd. Het Grote Geschiedenisboek van de Ommelanden reconstrueert de geschiedenis van dit unieke gebied. Het vertelt over het leven van de jonkers op hun indrukwekkende borgen, de herenboeren op hun trotse heerden en de landarbeiders in hun kleine huisjes. Voor elke fiere Ommelander die trots is op dit noordelijkste stukje van Nederland is dit boek een absolute must. Historici van naam en faam hebben aan dit omvangrijke werk meegeschreven, zodat een waardevolle publicatie is ontstaan.

vaste prijs € 29,95

Zilver in Groningen

Bij de tentoonstelling *Zilver in Groningen* is een gelijknamige catalogus verschenen. Dit boek laat prachtige zilveren gebruiksvoorwerpen zien, die in Groningen in de late zestiende tot in de twintigste eeuw zijn gemaakt. Groningen was vanaf de Middeleeuwen een centrum voor zilvermeden. Van hun werk uit de laatste eeuwen bleven prachtige voorwerpen bewaard. Gronings zilver heeft, zoals dit boek laat zien, terecht een goede naam. Bijna elk stuk zilver geeft aanleiding tot een boeiend verhaal over de maker, over het gebruik en over de levensloop. Niet zonder reden is zilver een van de oudste verzamelgebieden van het Groninger Museum. De verzameling omvat zilver voor in huis, ter verhoging van de status in de maatschappij en voor gebruik in de kerk. Naast de eigen collectie zijn er in de tentoonstelling bruiklenen te zien, uitgeleend door

vaste prijs € 29,95

de oorspronkelijke eigenaren (kerken, waterschappen), particuliere verzamelaars en verschillende collega musea. Alles samen geeft een goed beeld van meer dan vierhonderd jaar zilvergebruik in Groningen.

Terug naar Scheemda - vroegere orgel weer op de oude plek?

De vierde uitgave die verschijnt in de reeks Groninger Orgels behandelt de geschiedenis van een orgel dat niet in de provincie Groningen staat. Maar het hééft er wel enige eeuwen gestaan en het voornemen bestaat het terug te laten keren naar de plek waar het zijn domicilie had: de voormalige hervormde kerk te Scheemda. Het is bovendien een van de weinige instrumenten die ons nog resten uit de zestiende eeuw. Alleen daarom al vertegenwoordigt het orgel een grote kunsthistorische waarde. Aan de hand van aardige details en interessante wetenswaardigheden krijgt de lezer een beeld van de uniciteit van dit stukje Groninger orgelhistorie, dat het waard is om weer 'thuis' te halen. Met de serie Groninger Orgels wil de Stichting Oude Groninger Kerken het prachtige orgelbezit van de provincie toegankelijk maken voor een breed publiek. De reeks wordt mogelijk gemaakt door de Stichting Het Groninger Klokken- en Orgelfonds. Dit fonds is door een donateur van de Stichting Oude Groninger Kerken opgericht met als doel de instandhouding en de bevordering van de belangstelling voor klokken en orgels in de provincie Groningen.

prijs € 9,50
donateursprijs € 9,00

Zo bestelt u: elders in dit tijdschrift vindt u de bestelkaart van onze donateursservice. Vul deze in, plak er een postzegel op en doe hem op de bus. U ontvangt uw bestelling dan zo snel mogelijk thuis. **Verzend- en administratiekosten zijn € 4,- per bestelling.** Bij uw bestelling zit een nota voor uw betaling. **De inkomsten komen ten goede aan de Stichting Oude Groninger Kerken.** Wanneer u meer informatie wilt over uw bestelling kunt u contact opnemen met het bureau van de Stichting, (050) 312 35 69. **Alle uitgaven zijn ook te koop via onze webwinkel: www.groningerkerken.nl/winkel**

donateurs service

e x c u r s i e

Middeleeuwse kerkinterieurs in Oostfriesland (Duitsland)

Donateursexcursie o.l.v. Justin Kroesen en Regnerus Steensma

Ook na het aprilnummer, dat geheel was gewijd aan de overeenkomsten tussen de kerken in Groningen en Oostfriesland, blijft onze aandacht gericht op de oosterburen. In juni van dit jaar is het boek *Kirchen in Ostfriesland. Die mittelalterliche Ausstattung* van Justin Kroesen en Regnerus Steensma verschenen (uitgeverij Michael Imhof, Petersberg). Beiden zijn lid van de redactie van *Groninger kerken*. Als onderzoekers aan het Instituut voor Christelijk Cultureel Erfgoed aan de RU Groningen hebben zij in de afgelopen tien jaar alle middeleeuwse kerken tussen Eems en Jade bezocht, gedocumenteerd en gefotografeerd, steeds op zoek naar de sporen van het kerkgebruik in de Middeleeuwen, vóór de Reformatie. Het bovengenoemde boek is het resultaat van dit onderzoek.

Naast de boekpublicatie is er deze zomer een tentoonstelling over hetzelfde onderwerp te zien in het Schlossmuseum in Jever. Deze tentoonstelling is voorbereid door Kroesen en Steensma in nauwe samenwerking met de directeur van het museum, prof. Antje Sander-Berke. Naast objecten – onder meer uit de eigen collectie – is er een film te zien over het functioneren van een middeleeuwse dorpskerk en krijgt de bezoeker in woord en beeld uitleg bij de betekenis en functie van de verschillende onderdelen van de kerkinrichting. Tijdens de ochtend van de excursiedag bezoeken we de tentoonstelling in het sfeervolle slot. Aansluitend bezoeken we twee van de meest indrukwekkende middeleeuwse kerkinterieurs van de streek: Schortens en Sillenstede.

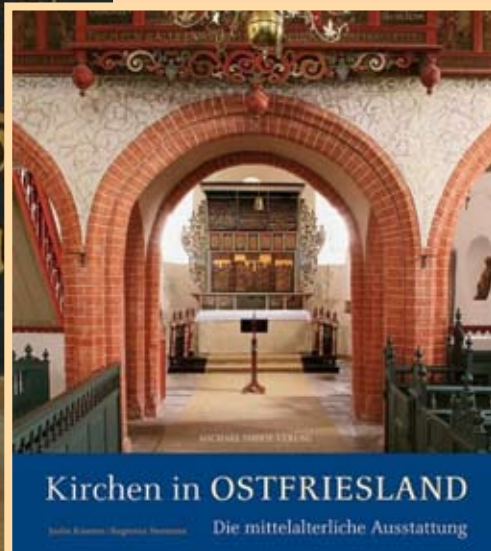
De Oostfrieze kerkinterieurs zijn vooral vanuit het Groninger perspectief boeiend. Terwijl het gebied aan beide zijden van de Eemsmonding in de Middeleeuwen tezamen een gemeenschappelijk cultuurlandschap vormde (zie ook het aprilnummer van *Groninger kerken!*), sloegen beide regio's in de zestiende eeuw een eigen weg in. Terwijl de calvinistische kerken in Groningen grondig 'gezuiverd' werden van alles wat aan de katholieke eredienst herinnerde, bleef met name in de lutherse kerken in Oostfriesland veel van de middeleeuwse kerkinrichting bewaard – altaren, retabels, sacramentshuisjes, heiligenbeelden en doopvonten. Hierdoor geven de Oostfrieze kerken vandaag de dag nog een indruk van het Groninger kerkinterieur voor de Reformatie, toen ze nog waren ingericht voor de katholieke misviering.

Excursiedatum: zaterdag 17 september

Vertrek: 8:00 uur NS station Groningen, terug ca. 18:00 uur

Neem uw paspoort of identiteitskaart mee!

De kosten bedragen € 35,- voor donateurs en € 45,- voor niet donateurs. Het programma kent een koffie-, lunch- en theepauze. De catering is niet bij de prijs inbegrepen, de entree voor het museum wel. Opgave via de aanmeldingskaart in dit katern, plaatsing geschiedt op volgorde van binnenkomst.

Kirchen in OSTFRIESLAND

Justin Kroesen - Regnerus Steensma Die mittelalterliche Ausstattung

Bestelkaart

Ik bestel:

Symboliek in de westerse kunst
 prijs: € 9,95
 aantal:

Zilver in Groningen
 prijs: € 29,95
 aantal:

Het grote geschiedenisboek van de Ommelanden
 prijs: € 29,95
 aantal:

Terug naar Scheemda - vroegere orgel weer op de oude plek?
 prijs: € 9,50 / donateursprijs: € 9,00
 aantal:

Ja, ik word donateur

Het behoud van cultureel erfgoed in Groningen is ook mij veel waard. Daarom word ik donateur van de Stichting Oude Groninger Kerken.

De minimale donatie bedraagt € 17,50 per jaar.

Het eerste jaar ontvang ik het tijdschrift *Groninger Kerken* gratis. Ik wacht met betalen op de nota.

naam m v ^x

adres

postcode woonplaats

e-mail geboortedatum

handtekening

Middeleeuwse kerkinterieurs in Oostfriesland

ik meld me aan voor *de donateursexcursie in Oostfriesland op 17 september*

naam m v (a.u.b. aankruisen)

adres

postcode woonplaats

e-mail geboortedatum

datum handtekening

telefoonnummer overdag / 's avonds

Totaal aantal personen _____, van wie _____ donateurs en _____ niet-donateurs

Voor donateurs zijn de kosten € 35,00, niet donateurs betalen € 45,00

Orgelexcursie Westerkwartier

ik meld me aan voor *de orgelexcursie op 1 oktober*

naam m v (a.u.b. aankruisen)

adres

postcode woonplaats

e-mail geboortedatum

datum handtekening

telefoonnummer overdag / 's avonds

Totaal aantal personen _____, van wie _____ donateurs en _____ niet-donateurs

Voor donateurs zijn de kosten (inclusief lunch) € 35,00, niet donateurs betalen € 39,50
 NB: Deze tocht gaat alleen door bij een minimum aantal deelnemers van 15 personen.

Orgelmakerij Reil b.v.

Postweg 50b Heerde
Postbus 21 8180 AA Heerde

telefoon: 0578 - 691676
fax: 0578 - 695565

info@reil.nl
www.reil.nl

Idéfix
ZINK EN KOPER SPECIALIST

Dakgoten
Deklijsten
Zinken Gevels & Daken
Bitumen Daken

EPDM Daken
Pannendaken
Dakornamenten

www.idefixzink.nl

Beckerweg 19 9731 AX Groningen Tel: 050-527 90 99

Bouw en Restauratiebedrijf
DE GRAAF b.v
Engwierum

**GESPEC. IN RESTAURATIE VAN OUDE EN/OF
MONUMENTALE GEBOUWEN, ZOALS
KERKEN, BOERDERIJEN etc.**

* ONDERHOUD * RESTAURATIE * RENOVATIE * NIEUWBOUW *

Bütendykswei 2
9132 LN Engwierum
Tel. 0511-408272 /06-22390690
Fax. 0511-408555

Leidekkersbedrijf Ellens

opdrachtgever: fam. Visser, Heresingel te Groningen

Nieuwe koperen dakkapel

Ellens Leidekkersbedrijf B.V.

Wigbold van Ewsumstraat 30, 9882 PN Kommerzijl

Tel. 0594 - 21 35 37 - Fax 0594 - 21 35 05

Het succes van automatisering

Het klinkt misschien wat vreemd, maar... Het succes van automatiseren begint met koffie drinken bij de klant. Vanaf de start hanteert Arrix Automatisering deze aanpak. Je moet immers eerst een goed beeld vormen van de klantsituatie, voordat er gedacht kan worden aan automatiseren. Naast het persoonlijk contact is klare taal een onmisbaar gegeven. Onze medewerk(st)ers gebruiken geen ingewikkelde ICT-termen, maar communiceren in begrijpelijk Nederlands. De klant staat bij Arrix centraal en wij verplaatsen ons graag in zijn situatie ("Voelen hoe het voelt"). Daarmee creëren wij altijd een win-win-situatie.

Meer weten? Kijk op onze website naar onze relatiegedreven aanpak of bel geheel vrijblijvend voor een persoonlijk gesprek. Het succes van automatiseren begint met koffiedrinken...

Automatisering

Altijd duidelijk!

Heideanjer 2, Drachten, T. 0512 - 543 221, Meer weten? www.arrix.nl

www.ballast-bonekamp.nl

ontwerp | uitvoering | restauratie

- glas-in-lood
- brandschilderwerk
- glasappliqué
- gestraald glas
- glasobjecten
- glazen grafmonumenten
- interieur

Turfisingsel 3 / 9712 KG Groningen
T (050) 318 40 32
post@ballast-bonekamp.nl

Atelier voor glastoepassing

Ballast & Bonekamp

UW BOUWPARTNER VOOR:

**NIEUWBOUW
RENOVATIE / RESTAURATIE
ONDERHOUD VAN:**

- BEDRIJFSPANDEN
- WOONCOMPLEXEN
- WONINGEN

AAN EN VERBOUW VAN UW WONING

GRONINGEN
KIELER BOCHT 33
☎ 050 - 5757800

EMMEN
NAUTILUSSTRAAT 7
☎ 0591 - 65790

WWW.BRANDSBOUW.NL

Hotel-Café-Restaurant
„Het Wapen van Leiden”

Wijkstraat 44, Appingedam
Tel. 0596-62 29 63
Fax 0596-62 48 53

Uw adres voor
bruiloften en partijen

Ook verzorgen wij uw
diners, koffietafels en lunches

Zalen tot 200 personen

Waar de Stichting Oude Groninger Kerken haar
gasten ontvangt.

H.Pot
bouwbedrijf
Woltersum 050 - 3021555

Alle voorkomende bouwwerkzaamheden voor bedrijf
en particulier; renovatie en restauratie

Hoofdweg 23 9795 PA Woltersum
telefoon: 050 - 30 21 555 telefax: 050 - 30 21 060

restauratie bouwen renovatie revitalisering onderhoud
 erbouwnieuwbouwr restauratierenovatieaanrevitaliseri

JURRIËNS | NOORD

ngonderhoudverbouwdenieuwbouwr restauratierenovati
 erevitaliseringonderhoudverbouwt toekomstnieuwbouw

Remonstrantse kerk, Groningen

BOUWSERVICE BOONSTRA

Voor al uw - voegwerken
 - voegwerkrestauratie
 - gevelreiniging

Noordveenkanaal N.Z. 21
 7831 AW Nieuw Weerdinge
 tel. 0591 - 522 258 / 522 770
 fax 0591 - 521 016

W. VAN DER VEEN ARCHITECTEN

ONTWERPEN & ADVIEZEN
 IN RESTAURATIES EN
 VERBOUW & NIEUWBOUW

ADRES
 HOGE DER A 34
 9712 AE GRONINGEN

CONTACT
 TEL (050) 313 61 15
 FAX (050) 313 96 57
 mail@wv-architecten.nl

Oostzijde kerk te Dorkwerd

**SCHILDERSBEDRIJF
 van der MAAR b.v.**

- Onderhoud- restauratie
- Beglazingen- glas in lood herstel
- Wandafwerkingen
- Houtrotreparatie

*Koldingsweg 15, 9723 HL Groningen
 Telefoon 050 5494171 Fax 050 5494631
 E-mail: info@vdmaar.nl
 Website : www.vdmaar.nl*

Schildersbedrijf W. Dijkema

Noorderstraat 5 9989 AA Warffum
 Telefoon (0595) 42 22 67

**De Schilder.
 De beste vriend
 van je huis.**

*Ook leveren wij professionele verven, dubbele beglazing
 voorzetramen en alle bijkomende schildersmaterialen*